

[2–2020]

history – theory – criticism

dějiny–teorie–kritika

[2-2020]

Fakulta
humanitních
studií UK

Faculty
of Humanities,
Charles University

Obsah | Contents

Editorial – Critical History Writing and the ‘Other’ Europe 185

1. Studie a eseje | Studies and Essays

PAVEL BALOUN, JAROMÍR MRŇKA – „Tábory pro darebáky, povaleče a cikány“. Příspěvek k výzkumu politiky a praxe kriminalizace „práce se štitícího“ obyvatelstva za druhé republiky a protektorátu (1938–1942)
‘Camps for Scoundrels, Layabouts, and Gypsies.’ Contribution to Research into the Policy and Practice of Criminalisation of ‘Work-Shy’ Population During the Second Czechoslovak Republic and the Protectorate (1938–1942) 191

JAKUB STŘELEK – Genealogie socialistické subjektivity? Přístup k dějinám psy-disciplín v Evropě po roce 1945 v soudobé historiografii a sociologii
A Genealogy of the Socialist Self? The Approach to the History of Psy-Sciences in Europe after 1945 in Contemporary Historiography and Sociology 222

JAN SEIDL – Kouzlo starých pohlednic. Ke kritické metodologii interpretace populárního historiografického žánru
The Appeal of Old Postcards. Towards a Critical Methodology of Interpreting a Popular Historiographic Genre 245

2. Diskuse a rozepře | Discussions and Disputes

PAVEL HIML – Where Does the West End? On Writing History, Catching Up, and Self-Awareness
Kde končí Západ? O psaní dějin, dohánění a sebevědomí 277

3. Recenze a reflexe | Reviews and Reflections

MARTIN NODL, MICHAELA ANTONÍN MALANÍKOVÁ, BEATA MOŽEJKO (edd.) – *Středověké město: politické proměny a sociální inovace* (Kajetán Holeček) 301

MIKULÁŠ ČTVRTNÍK – *Duchové dějiny v kontextu české a evropské historiografie 19. a 20. století* (Miroslav Beneš) 306

MICHAL KOPEČEK (ed.) – <i>Architekti dloubé změny. Expertní kořeny post-socialismu v Československu</i> ; VÍTĚZSLAV SOMMER a kol. – <i>Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu 1956–1989</i> (Ondřej Holub)	309
ELENA MANNOVÁ – <i>Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska</i> (Matej Ivančík)	316
ADAM HUDEK, MICHAL KOPEČEK, JAN MERVART (edd.) – <i>Čechoslovakismus</i> (Jakub Vřba)	323
Editorial Note	331
Upozornění redakce	333

„TÁBORY PRO DAREBÁKY, POVALEČE A CIKÁNY“

PŘÍSPĚVEK K VÝZKUMU POLITIKY A PRAXE KRIMINALIZACE „PRÁCE SE ŠTÍTÍCIHO“ OBYVATELSTVA ZA DRUHÉ REPUBLIKY A PROTEKTORÁTU (1938–1942)¹

Pavel Baloun – Jaromír Mrňka

‘Camps for Scoundrels, Layabouts, and Gypsies.’ Contribution to Research into the Policy and Practice of Criminalisation of ‘Work-Shy’ Population During the Second Czechoslovak Republic and the Protectorate (1938–1942)

This study sets the origins and development of punitive work camps from the period of the Second Czechoslovak Republic (30 September 1938–15 March 1939) and the Protectorate of Bohemia and Moravia (1939–1945) into the context of preventive police measures which took shape in contemporary criminalistics since the beginning of the twentieth century. These measures are intentionally related to criminalisation of ‘Gypsies’ who formed part of a wider image of ‘work-shy’ population. During the Second Republic, the anti-Gypsy discourse was of key significance in the formulation of legislative measures aimed at persecution of ‘work-shy’ people and in the various demands to create and operate internment camps. Analysis of various sources of police and administrative provenance shows that until late 1941 or early 1942, the occupation authorities hardly intervened in the formulation of anti-Gypsy measures. Their formulation and implementation remained in the

1 Tento výstup vznikl v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu 2020 – VS 260 607 01, Sociálně antropologický výzkum, a projektu Univerzitního výzkumného centra UNCE/HUM/009 na Institutu politologických studií FSV UK.

hands of Protectorate government and police authorities. Under the surface of contemporary administrative terminology and jargon of police reports, the authors of this study identify conflicts and tensions, which stemmed from the different notions and interests of various social groups that demanded persecution of people described as ‘Gypsies’ or ‘work-shy’.

Keywords: punitive work camps; criminology; police prevention; anti-Gypsy measures; racism; genocide of Roma and Sinti

Pavel Baloun is an Assistant Professor at the Faculty of Humanities of the Charles University, Prague, Czech Republic. pavel.baloun@fhs.cuni.cz

Jaromír Mrňka is a Research Fellow at the Institute for the Study of Totalitarian Regimes, and Junior Scholar at Charles University Centre of Excellence for the Transdisciplinary Research of Violence, Trauma and Justice, Prague, Czech Republic. jaromir.mrnka@ustrcr.cz

Orientace na výročí, jež dominuje současnému trendu vstupování historické vědy do veřejné diskuse, se v posledních letech dotkla též Protektorátu Čechy a Morava a částečně období tzv. druhé republiky. Jistého zájmu odborné veřejnosti se tak dostalo i více než osmdesát let starému nařízení druhorepublikové vlády č. 72/1939 Sb. z. a n. o kárných pracovních táborech,² které představitelé českého autoritativního národního státu přijali 2. března 1939. Tato právní norma i existence samotné instituce kárných pracovních táborů je jak ve veřejném prostoru, tak v tuzemské historiografii dodnes úzce spojena s tématem genocidy Romů a Sintů.³ Důvod spočívá ve vypjaté veřejné diskusi, jež bývá označována

2 Srov. STANISLAV KOKOŠKA, *Od řešení nezaměstnanosti k internaci. Vznik kárných pracovních táborů v Protektorátu Čechy a Morava*, Paměť a dějiny 13/2019, s. 16–25; JIŘÍ PLACHÝ, *V zájmu klidu a veřejného pořádku. Ke vzniku prvního koncentračního tábora na území Československa*, Paměť a dějiny 12/2018, s. 49–54.

3 V celé studii záměrně používáme oba pojmy, (proti)cikánský a romský, v odlišných významech. Pojmem „cikán/i“ odkazujeme k dobovým, historickým kontextům, v nichž tento pojem sloužil k označování různorodé skupiny obyvatel, například podomních obchodníků, kočovných živnostníků nebo tuláků i etnických Romů a Sintů. Když používáme pojem Rom/ové (a Sintové), pojmenováváme jím individuální nebo kolektivní historické aktéry, kteří se tak sami identifikovali, nebo byli okolím považováni za příslušníky romských komunit v etnickém významu tohoto slova.

jako kauza Lety.⁴ Na jejím počátku v roce 1994 stál americký genealog Paul Polansky, do roku 1999 se však do ní zapojili mnozí další aktéři, včetně některých historiků a historiček.

Do středu pozornosti se tehdy dostala otázka podílu viny českého protektorátního obyvatelstva, resp. českých úředníků a příslušníků pořádkových sil, na průběhu genocidy Romů a Sintů. Způsoby, jakými tuto otázku různí účastníci debaty formulovali a jak následně argumentovali, se dodnes promítají do podoby veřejné diskuse o genocidě Romů a Sintů. Jednu z nejvýznamnějších reakcí, ke které se z různých důvodů uchýlila část historiků a historiček,⁵ lze charakterizovat jako instrumentalizaci historie za účelem obrany „českého národa“ před očerněním ze strany „zahraničních novinářů“. ⁶ Důraz kladený na objektivitu a nezávislost vědeckého poznání historie oproti přístupu laiků kontrastoval se samotným vstupem do veřejné debaty, jež měl sloužit při politickém rozhodování a zbourání tehdy ještě činného vepřína v Letech.⁷ Zásadní roli v této argumentaci hrála právě instituce kárných pracovních táborů, jež sloužila k potvrzení odlišnosti přístupu české, resp. druharepublikové a protektorátní reprezentace k perzekuci Romů a Sintů od nacistické vyhlazovací politiky.⁸ Zmíněná argumentace se nadále promítala i do nedávných textů, které připomínaly vznik výše uvedené normy o kárných pracovních táborech.

Dosavadní snahy badatelů a badatelek o rekonstrukci širších souvislostí vzniku a účelu kárných pracovních táborů, samotného jejich fungování a motivací jednotlivých aktérů, kteří vznik těchto institucí iniciovali a následně se podíleli na jejich chodu, se opíraly primárně o prameny právní povahy, případně dále využívaly dokumenty státního policejního aparátu.⁹ Dobové normativní prameny jsou pak některými historiky používány jako doklad, že v době druhé republiky a během počáteční fáze protektorátu česko-slovenské, resp. protektorátní úřady

- 4 K celé kauze přehledně TOMÁŠ SNIEGOŇ, *Zmizelá historie. Holokaust v české a slovenské historické kultuře*, Praha 2017, s. 143–174; JANA HORVÁTHOVÁ, *Fenomén Polansky*, Romano džaniben 22/2015, s. 87–104.
- 5 Zde máme na mysli kolektivní publikaci, jež vyšla pod hlavičkou Historického ústavu AV ČR, která je uváděna i v současných veřejných debatách: *Historikové a kauza Lety*, Praha 1999. Jejím vznikem, argumentací i účastí Ctibora Nečase se zabývá T. SNIEGOŇ, *Zmizelá historie*, s. 161–162.
- 6 T. SNIEGOŇ, *Zmizelá historie*, s. 158–163.
- 7 T. SNIEGOŇ, *Zmizelá historie*, s. 158–163.
- 8 JAROSLAV VALENTA, *Mediaální debata o táboru v Letech očima historika*, in: *Historikové a kauza Lety*, s. 9–15.
- 9 Mimo výše již uvedené například VERONIKA MOJŽIŠOVÁ, *Vývoj nucené práce na území České republiky ve 20. století*, Ostrava 2014, s. 18–21.

nezamýšlely internovat obyvatele označované za „cikány“.¹⁰ Internace „cikánů“ se dle tohoto výkladu odvíjela od politiky nacistického Německa a rozhodnutí okupačních úřadů. Tímto způsobem je internace „cikánů“ a genocida Romů a Sintů, ať již explicitně či implicitně, propojena s rasismem, resp. rasovou definicí „cikánů“, která měla do českých zemí přijít spolu s nacismem, tj. zvencí.¹¹ Na základě tohoto přístupu tak někteří historici dokonce docházejí k závěrům, že kárné pracovní tábory byly využívány pouze „k přechodné internaci potulných a žebrajících osob štítících se práce, nic víc“¹² či k „sociální segregaci“.¹³

Efektem, byť nezamýšleným, takových výkladů je posilování dominantního národně historického narativu.¹⁴ V něm je možné buď jakoukoli spolupráci českých úředníků a policistů při genocidě Romů a Sintů popřít nebo ji ve své jemnější podobě koncentrovat do postavy velitele tábora v Letech a bývalého četníka Josefa Janovského.¹⁵ Ten v historickém vyprávění o Letech plní roli ko-

- 10 Nejpregnantněji tuto tezi ve vypjaté atmosféře kauzy Lety zformuloval historik Ctibor Nečas: „Publicistika někdy toto nařízení přisuzuje legislativě předmnichovské republiky a vidí v něm přípravu na příští brutální řešení romské otázky. Tím dochází nejenom k časovému posunu, ale i k nesprávné interpretaci této právní normy.“ CTIBOR NEČAS, *Cikánský tábor v Letech*, in: Historikové a kauza Lety, s. 16–36, zde s. 16–17. Je však namístě zdůraznit, že tentýž autor ve svých starších textech z 80. a počátku 90. let poukazoval spíše na kontinuitu proticikánských opatření (například C. NEČAS, *Cikánský tábor v Letech u Písku (1942–1943)*, Jihočeský sborník historický 25/1973, s. 42–47 a 146–161). Tomáš Sniegoň tyto odlišné Nečasovy argumentace přisuzuje proměňujícímu se kontextu, v němž bylo jeho dílo recipováno a odlišnému publiku, jemuž bylo směřováno. T. SNIEGOŇ, *Zmizelá historie*, s. 158–163.
- 11 S touto argumentací se setkáváme například u J. VALENTY, *Mediální debata*, s. 14–15, či STANISLAVA KOKOŠKY, *Internacní tábory v Letech u Písku*, in: Nacistická okupace: sedmdesát let poté. Sborník textů, (edd.) Jindřich Dejmek, Marek Loužek, Praha 2009, s. 95–103, zde s. 99.
- 12 J. VALENTA, *Mediální debata*, s. 11.
- 13 J. PLACHÝ, *V zájmu klidu a veřejného pořádku*, s. 49. Pojem „sociální segregace“ zde svou funkcí připomíná tuzemský termín „hospodářský antisemitismus“. Oba totiž mají podtrhovat nerasistický charakter českého antisemitismu a českého anticikanismu. K diskusi o antisemitismu v českých zemích MICHAL FRANKL, *„Emancipace od židů“. Český antisemitismus na konci 19. století*, Praha–Litomyšl 2007.
- 14 K tomu například ONDŘEJ MATĚJKA, JAROMÍR MRŇKA, *Popírání holokaustu bez trestu*, Lidové noviny 1. 12. 2018, s. 22.
- 15 Rozhodující roli v celém příběhu tábora v Letech ovšem Josefu Janovskému přisoudil až MARKUS PAPE, *A nikdo vám nebude věřit. Dokument o koncentračním táboře Lety u Písku*, Praha 1997, který sice v celé kauze zastával pozici bližší Paulu Polanskému, ale jehož argumentace neměla daleko od morálního používání historie. Tomáš Sniegoň jej charakterizoval čtyřmi aspekty: 1) kritickým postojem k totalitnímu dědictví; 2) kritikou vůči české společnosti během druhé světové války; 3) snahou postavit před soud dosud žijící dozorce; 4) požadavkem na strhnutí vepřina v Letech. Taková argumentace byla podle něj vlastni tēm aktérům debaty, kteří měli disidentskou minulost a v 90. letech zastávali politické funkce (například Pavel Bratinka, Václav

laboranta, na nějž je svalována vina za výslednou podobu tábora v Letech během let 1942 a 1943. Proto bývají opakovaně zdůrazňovány jeho zvrácené osobnostní rysy, kariérismus či pouhé plnění rozkazů nadřízených nad vyžadovanou míru,¹⁶ které měly zapříčinit jak týrání vězňů, tak jejich vysokou úmrtnost v důsledku epidemie. Takový narativ výrazně připomíná poválečnou situaci, kdy Janovský stanul před retribuční justicí, kde proti němu vypovídali takřka výhradně ostatní táboroví dozorcí, kteří buď přímo ospravedlňovali táborovou internaci nebo ji přinejmenším nijak nezpochybovali.¹⁷ Jako oběti totiž vnímali hlavně sami sebe.¹⁸ Josef Janovský dosud plní funkci exkulpačního nástroje, s jehož pomocí je obecnější otázka míry spolupráce a aktivity protektorátních úřadů při genocidě Romů a Sintů vtělena do prototypu kolaboranta s nacistickou okupační mocí a jako taková vytěsněna mimo další diskusi.

Cílem předloženého textu je reagovat na výše uvedené výklady o kárných pracovních táborech a přispět k otevření takové debaty o genocidě Romů a Sintů, která by dané téma vztáhla k širšímu kontextu historického bádání o Protektorátu Čechy a Morava, nacistické okupační politice a její praxi. Z tohoto důvodu má náš text polemický charakter. Namísto analytického přístupu případové studie klademe důraz na širší souvislosti konkrétní právní normy, která nám slouží k celkovému přezkoumání dosud spíše tušených souvislostí mezi vznikem kárných pracovních táborů a proměnami kriminalizace „cikánů“ na území českých zemí v delší časové perspektivě. Jakkoli kriticky přistupujeme k existující odborné literatuře, v mnohém ohledu na ni navazujeme a čerpáme z ní poznatky.¹⁹ Primárně se ale opíráme o prameny – archivní dokumenty a dobová periodika –, které dosud nebyly vůbec zohledněny, nebo nebyly dostatečně interpretačně

Havel, Egon Lánský, Jan Ruml, Pavel Rychetský). I přes prvotní otevřené zpochybnění Papeho díla (recenze: C. NEČAS, *Český lid* 85/1998, s. 286–288) či jeho ignorování, v současnosti již tvoří běžnou součást vyprávění o tábore v Letech u Písku. Například HELENA SADÍLKOVÁ, MICHAL SCHUSTER, MILADA ZÁVODSKÁ, *Holocaust Romů jako „neznámý“ nebo „zapomenutý“*, *Dějiny a současnost* 37/2015, č. 9, s. 30–34.

16 Takové vysvětlení předkládá zejména badatel na poli dějin policie PETR KLINOVSÝ, *Lety u Písku. Neznámý příběh dozorců*, *Paměť a dějiny* 10/2016, s. 3–16; TÝŽ, *Velitelé tzv. cikánského tábora v Letech u Písku*, *Paměť a dějiny* 13/2019, s. 26–35.

17 JIŘÍ SMLSAL, *Holocaust Romů v retribučním soudnictví*, *Romano džaniben* 25/2018, s. 93–139, zde s. 97–106.

18 J. SMLSAL, *Holocaust Romů*, s. 97–106.

19 Srov. zejména stěžejní monografie: CTIBOR NEČAS, *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945*, Brno 1994; TÝŽ, *Holocaust českých Romů*, Praha 1999; TÝŽ, *Romové na Moravě a ve Slezsku, 1748–1945*, Brno 2005.

vytěženy.²⁰ Představujeme zejména takové prameny, které nám umožňují nastítnit konflikty a napětí, tedy situace, v nichž je možné nejlépe rekonstruovat různorodé motivace a zájmy jednotlivých aktérů. To však neznamená, že bychom záměrně využívali či nadsazovali jejich význam v celkovém souboru. Zásadně se též opíráme o opakovaně artikulované závěry badatelů a badatelek na poli výzkumu genocidy Romů a Sintů během druhé světové války v celoevropském kontextu, které zdůrazňují zásadní roli lokálních úřadů pro průběh genocidy na daném území, souvislosti s dřívějšími podobami kriminalizace „cikánů“ v daném státním celku a neustálé prolínání sociálních a rasových kritérií při vymezování perzekuované skupiny.²¹ Hlavní otázka našeho textu zní, jakou roli při formulaci legislativních opatření sloužících k pronásledování „práce se štítících“ i fungování instituce kárných pracovních táborů hrála kategorie „cikánů“.

Obrana zdravé a moderní společnosti

Pro pochopení významu a funkce kárných pracovních táborů je potřeba se vrátit do období konce 19. století. Tehdy se svorníkem snah o prosazení reformy trestního práva, recepce evolučních teorií na poli zkoumání zločinnosti, a vzrůstajícího zájmu (vězeňské) psychiatrie o zločince stala nová expertní disciplína: kriminologie. Významnou úlohu při jejím rozvoji sehrály statistiky zločinnosti. Konstatovaný nárůst kriminality přivedl jednotlivé experty – trestní právníky, soudce, policejní úředníky, četníky atd. – k představě existence „zločinců z povolání“.²² Mělo se jednat o jedince neschopné integrace do moderní evropské civilizace (ze sociálních či tělesných příčin), jejichž trestná činnost pouze odhalovala jejich přirozeně nezdravý („patologický“) charakter. Z pohledu reformátorů trestního práva ohrožoval tento nový typ zločince již svou pouhou existencí zdravou společnost. A jako takového jej bylo nezbytné z této společnosti vyčlenit,

20 Předložený text rovněž představuje určité shrnutí širší analýzy, která tvoří součást obhájené disertační práce Pavla Balouna na Katedře obecné antropologie FHS UK s názvem „*Cikáni, metla venkova!*“ *Tvorba a uplatňování proticikánských opatření v meziválečném Československu, za druhé republiky a v počáteční fázi Protektorátu Čechy a Morava (1918–1941)*.

21 ANTON WEISS-WENDT, *Introduction*, in: *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, (ed.) Týž, New York 2013, s. 1–26.

22 V dobovém jazyce byl tento pojem genderově konotován. Jeho ekvivalentem bylo označení „zlodějka z povolání“. K genderovým kategoriím kriminality naposledy MANON VAN DER HEIJDEN, MARION PLUSKOTA, *Introduction to Crime and Gender in History*, *Journal of Social History* 51/2018, s. 661–671.

uzavřít do vězeňského zařízení s lékařskou (psychiatrickou) péčí.²³ Zde se mělo dále rozhodnout o možnosti jeho nápravy či převychovy. S představou „zločince z povolání“ tak úzce souvisel důraz, který kriminologové kladli na potřebnou prevenci. Tedy přijetí takových opatření, jež by sloužila k obraně („zdravé“, „normální“) společnosti a potenciálně by umožnila včasné podchycení „zločinců z povolání“.²⁴ Prakticky nejrozšířenějším nástrojem tohoto typu se staly speciální policejní evidence zločinců vytvořené na bázi bertillonáže (systému a klasifikace antropometrických údajů) a později daktyloskopie (otisků prstů). Ačkoli primárně sloužily k identifikaci pachatelů-recidivistů, ve svém důsledku dále upevňovaly představy kriminologů o „zločincích z povolání“ jakožto biologicky odlišné a nebezpečné skupině obyvatel.²⁵

Ačkoli právní normy a předpisy namířené proti „práce se štítícím“ obyvatelům navazovaly ve druhé polovině 19. století na tendence sahající do předcházejícího století, došlo i na tomto poli v habsburské monarchii na přelomu 19. a 20. století k výrazným posunům souvisejícím se zvyšující se mírou cirkulace pracovní síly v důsledku rostoucí industrializace společnosti. Vlády a zákonodárci tehdejší habsburské monarchie totiž přijali celou sérii právních předpisů zpřísnujících trestání „tuláctví“ a „žebroty“.²⁶ Ve stejném okamžiku, pod tlakem různých aktérů (expertů, představitelů zemských i lokálních samospráv a politických subjektů) pozvolna začínali uznávat nezaměstnanost jako neoddelitelnou součást tržního hospodářství.²⁷ Obraz „práce se štítících“ jako protiklad k „poctivé“ pracujícím nově vztahovali též k postavení nezaměstnaných – „řádných“ obyvatel hledajících si práci i mimo své bydliště.²⁸ Jeho kontury utvářelo to, co byla „spořádaná“ společnost ještě ochotna připustit jako počestný způsob obživy a oprávněný

23 PETER BECKER, *Verderbnis und Entartung. Eine Geschichte der Kriminologie des 19. Jahrhunderts als Diskurs und Praxis*, Göttingen 2002, zde s. 255–287.

24 V československém kontextu se tyto představy nejvýrazněji promítly do expertních diskusí týkajících se přípravy nového trestního zákoníku, jež probíhaly prakticky po celou dobu existence meziválečného Československa. K tomu TOMÁŠ JABLONICKÝ, *Pokus o reformu československého trestního práva – osnova trestního zákona z let 1921–1926*, Právněhistorické studie 43/2013, s. 84–96; VÁCLAV ŠMIDRKAL, *Fyzické násilí, státní autorita a trestní právo v českých zemích 1918–1923*, Český časopis historický 114/2016, s. 89–115.

25 SIMON A. COLE, *Suspect Identities. A History of Fingerprinting and Criminal Identification*, Cambridge 2001.

26 JAN JANÁK, *Rakouský protitulácký zákon z roku 1873 jako pokus o řešení společenských důsledků průmyslové revoluce*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské university 18/1969, s. 73–102.

27 JAKUB RÁKOSNÍK, *Od tuláků k nezaměstnaným. Sociální politika z pohledu dějin pojmů*, Dějiny – Teorie – Kritika 2/2005, s. 179–194.

28 Například VÁCLAV HOLEK, *Paměti. Společná cesta české a německé sociální demokracie koncem devatenáctého století*, Praha 2011, s. 45–51.

pohyb za prací. Hranici tvořily především námezdní práce a představa „usedlého“ života.²⁹ V tomto smyslu byli jako „práce se štítící“ často označováni provozovatelé rozmanitých kočovných živností (od loutkařů přes kočovné biografy, cirkusy a menažerie k brusičům, sklenářům, deštníkářům atd.) a podomní obchodníci či kramáři. Ti se sice výrazně podíleli na venkovském obchodu,³⁰ avšak jejich neukotvenost v místní komunitě, způsob práce a rodinný život pouze obtížně dostávaly nárokům moderních, industrializovaných a nacionalizujících se společností, jejichž normativní obraz tvořila buržoazní střední vrstva.

Speciální námět obrazu „práce se štítících“ tvořili „cikáni“. V představách kriminalistů byli skupinou, kterou charakterizoval komplexní převrácený hodnotový systém, v jehož centru figurovala zločinnost jako údajně charakteristický druh zaměstnání.³¹ Pokřivené hodnoty týkající se rodinného života, bydlení, hygieny, zaměstnání apod. se měly mezi „cikány“ předávat „přirozeně“, z generace na generaci.³² Policejní úředníci užívali pojem „cikáni“ ve smyslu, který spojoval obraz „práce se štítících“ s úvahami o „zločincích z povolání“ a vlastní snahou o systematické předcházení zločinnosti. Již na počátku 20. století – před vypuknutím první světové války – uvažovali někteří experti v úzce provázané oblasti sociálních a bezpečnostních politik o nějaké formě internace „tuláků z povolání“, resp. „cikánů“. ³³ Podstatným zdrojem těchto „internačních fantazií“³⁴ byla nespokojenost obecní samosprávy s nastavením chudinské péče. Celý komplexní administrativ-

- 29 SIGRID WADAUER, *Establishing Distinctions: Unemployment versus Vagrancy in Austria from the Late Nineteenth Century to 1938*, International Review of Social History 56/2011, s. 31–70; TÁŽ, *The Usual Suspects: Begging and Law Enforcement in Interwar Austria*, in: The Welfare State and the 'Deviant Poor' in Europe, 1870–1933, (edd.) Beate Althammer, Andreas Gestrich, Jens Gründler, Basingstoke 2014, s. 126–149.
- 30 DANIEL DRÁPALA, *Venkovský obchod Moravy a Slezska*, Brno 2014; MILAN MYŠKA, *Podomní obchodníci aneb jak se kdysi ve Slezsku hauzárovalo. Příspěvek k historii podomního obchodu na přelomu 19. a 20. století*, Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy 5/2014, s. 173–198.
- 31 Obecně k vývoji kriminalistiky v československém kontextu nově OTA KONRÁD, RUDOLF KUČERA, *Cesty z apokalypsy. Fyzické násilí v pádu a obnově střední Evropy 1914–1922*, Praha 2018, s. 41–46.
- 32 PAVEL BALOUN, *Von der „Landplage“ zur ‚fremden Rasse‘. Die Repräsentation der Zigeuner in der tschechoslowakischen Kriminalistik (1918–1939)*, Bohemia 59/2019, s. 50–76.
- 33 BEATE ALTHAMMER, *Transnational Expert Discourse on Vagrancy around 1900*, in: The Welfare State and the 'Deviant Poor', s. 103–125; MARIUS WEIGL, *Armutspolitik, Antiziganismus und Wohlfahrt in Cisleithanien zwischen 1900 und 1914*, in: Poverty, Charity and Social Welfare in Central Europe in the 19th and 20th Centuries, (edd.) Olga Fejtová, Milan Hlavačka, Václava Horčáková, Veronika Knotková, Newcastle upon Tyne 2017, s. 389–408.
- 34 TARA ZAHRA, *'Condemned to Rootlessness and Unable to Budge': Roma, Migration Panics and Internment in the Habsburg Empire*, American Historical Review 122/2017, s. 702–726. Ke globálnímu kontextu „internačních fantazií“ na přelomu 19. a 20. století nově AIDAN FORTH,

ně-policejní systém, který v habsburské monarchii sloužil jak k trestání „potulky“ a „žebroty“, tak ke komunálně orientované podpoře chudých („potřebných“), se totiž opíral o právní institut domovského práva.³⁵ Právě domovská příslušnost (či její absence v podobě „bezdomovectví“, tj. osob bez domovské příslušnosti) měla zásadní vliv při rozlišování mezi „tuláky“, „žebračky“, „chudými“ či „nezaměstnanými“. V důsledku platnosti takového systému i v době neustále vzrůstající cirkulace obyvatelstva, jež souviselo s celkovou industrializací i cyklickou povahou tržního hospodářství, nesly finanční břímě kapitalismu obecní samosprávy – převážně na venkově a v menších městech.³⁶ Lokální policejní úřady si stěžovaly na zdoluhavost a údajnou shovívavost soudů. Vytvoření speciálních táborů pro ně představovalo způsob, jak přenést náklady i zodpovědnost za „práce se stítcí“ z lokálních na centrální státní instituce a současně, v duchu preventivních opatření proti kriminalitě, poskytnout větší pravomoci státní exekutivě na úkor soudní moci.³⁷

„Potulní cikáni“ jako občané druhé kategorie

Ačkoli diskuse o potřebě řešení tzv. cikánské otázky byla otevřena záhy po vzniku Československa,³⁸ novou legislativní normu političtí reprezentanti v Národním shromáždění odhlasovali až 14. července 1927. Za vzor zákonu č. 117/1927 Sb. o potulných cikánech sloužily normy vzniklé ve Francii roku 1912 „o provozování potulných zaměstnání a úpravě cestování kočovníků“ a současně v Bavorsku roku 1926 „o potírání cikánů, tuláků a povalečů“.³⁹ Zejména bavorská verze

JONAS KREIENBAUM, *A Shared Malady: Concentration Camps in the British, Spanish, American and German Empires*, *Journal of Modern European History* 14/2016, s. 245–267.

- 35 Například MARTINA HALÍŘOVÁ, *Koncept chudoby v dlouhém 19. století a podoby péče o chudé v Čechách*, in: Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén. Ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentální řešení, (ed.) Milan Hlaváčka, Praha 2013, s. 82–99.
- 36 K tomu srov. SUSAN ZIMMERMANN, *Divide, provide, and rule. An integrative history of poverty, social policy, and social reform in Hungary under the Habsburg Monarchy*, Budapest 2011.
- 37 Například ALBERT BERVID, *Cikáni na Moravě. Výsledky nejnovějšího sítání cikánů na Moravě příslušných*, Hlídka. Měsíčník vědecký se zvláštním zřetelem k apologetice a filosofii 19/1902, s. 561–565, 640–648, 705–709.
- 38 K diskusi například PAVEL BALOUN, *Československá civilizační mise. Asimilační praktiky vůči „cikánským“ dětem v letech 1918–1943*, *Dějiny – Teorie – Kritika* 15/2018, s. 175–202; srov. ZDENĚK ŠÍPEK, *Cikánská otázka v prvním desetiletí ČSR*, *Český lid* 77/1990, s. 139–144.
- 39 Národní archiv v Praze (NA), fond (f.) Předsednictvo ministerské rady (PMR), signatura (sign.) 401/852, karton (k.) 1997, příloha osnovy zákona o potulných cikánech: překlady zahraničních proticikánských norem.

dokonale ztělesňovala myšlenky o policejní prevenci a propůjčovala exekutivě relativně široké pravomoci, včetně umisťování „práce se štítících“ osob do donucovacích pracoven. Československá norma kombinovala represivní prvky s policejní prevencí. Vedle možnosti odebrání dětí z rodin označených za „potulné cikány“ či stanovení omezení pohybu těchto obyvatel počítal daný zákon s vytvořením speciální policejní evidence celé této skupiny. Osoby starší 14 let, jež byly místními policejními orgány označeny za „potulné cikány a podobné tuláky“, se musely podrobit měření, byly jim sňaty otisky prstů a obdržely „cikánskou legitimaci“. Ta připomínala pas, který takové osoby musely nosit neustále při sobě pod hrozbou několikadenního vězení. Navíc si musely opatřit tzv. kočovnický list, který je opravňoval k pohybu uvnitř státních hranic. Zákon z roku 1927 v podstatě ustavil status občanů druhé kategorie *de iure*. *De facto* byli „potulní cikáni“ postaveni na roveň nebezpečných zločinců. Nově vytvořená daktyloskopická evidence „potulných cikánů“, již mělo na starosti četnictvo v Ústředním četnickém pátracím oddělení, tvořila součást sbírek různých skupin „zločinců z povolání“.⁴⁰

Celkový počet „potulných cikánů“, sestavovaný každý rok na základě daktyloskopické evidence, odhaluje, že pro policejní úředníky byla zásadní právě kategorie „cikánství“. Podle statistiky z ledna 1938 podchytili četníci celkem 36 790 „potulných cikánů“ a pouze 180, tj. půl procenta, z nich tvořili „necikáni“, tedy „kramáři“, „jiní řemeslní kočovníci“ a „po cikánsku žijící necikáni“.⁴¹ Místní úředníci následovali instrukce centrálních četnických orgánů a pokynů ministerstva vnitra. V nich byli nabádáni podělit „cikánskými legitimacemi“ prakticky všechny „cikány“, aby „co nejvíce členů cikánského kmene bylo pod stálou kontrolou“.⁴² Údajně totiž nebylo možné zaručit, že se i „usedlí cikáni“ někdy nezatoulají. Oficiální dobová četnická příručka dále uváděla, že „nomádská krev se v cikánu nikdy nezapře“.⁴³ Sociální vymezení „potulných cikánů“ jakožto kočovníků v tomto smyslu splyvala s rasovým pojetím „cikánů“ coby biologicky odlišných obyvatel, jejichž základním charakteristickým rysem mělo být právě „nomádství“. Daktyloskopická evidence navíc československé četníky dále podněcovala k chápání „cikánů“ jako specifické populace – skupiny charakterizované vlastními biologickými či domněle biologickými procesy (porodnost, úmrtnost, sňatkovost, trestná činnost atd.), kterou vnímali právě dobovou optikou pojmu

40 Srov. NA, f. Zemské četnické velitelství v Praze (ZČV), k. 1076, roční výkazy z „cikánské evidence“.

41 NA, f. ZČV, k. 1076, Ústřední četnické pátrací oddělení, evidence cikánů, přehled činnosti za rok 1937 (3. 1. 1938).

42 JOSEF ŽÁK, *Potulní cikáni*, Bezpečnostní služba (dále BS) 1/1931, s. 105–107, zde s. 107 (poznámka redakce).

43 RUDOLF KOŠŤÁK, *Učebnice pátrací taktiky*, Praha 1935, s. 83.

rasy. Recepce tohoto pojmu, vypůjčeného z kontextu dobové československé i zahraniční antropologie, zasazovali tuto skupinu do (evolučního) vývoje lidstva od primitivních národů k západní civilizaci a současně uvažovali o ne-/možnostech jejího začlenění (asimilace) do moderní československé společnosti.⁴⁴

Úředníci ministerstva vnitra,⁴⁵ kteří zákon o potulných cikánech připravovali, i vládní činitelé v roce 1927 počítali s přijetím dalších legislativních norem, které by mířily proti „cikánské trýzni“.⁴⁶ Podklad jedné z nich tvořil návrh zákona z roku 1921 „na zřízení pracovních kolonií za účelem omezení zločinnosti“ skupiny agrárnických poslanců v čele s Rudolfem Beranem.⁴⁷ Tento návrh předložený Národnímu shromáždění opakovaně v říjnu 1926 cílil na „zloděje a lupiče od narození“, z nichž „ohromná většina (...) náleží k plemeni [doboový český ekvivalent pro pojem rasa] cikánů, národu to, který toulavému, lenivému a nepoctivému žití jsa zvyklý, cítí se u nás právě tak domovem jako za dob Rakouska, který žije jen z mozolů rádných občanů“.⁴⁸ Důvodová zpráva návrhu dále obsahovala i doslovně převzaté formulace z textu píseckého okresního soudce o „cikánské otázce“ z roku 1912 o tom, že problémem je rovné postavení „cikánů“ před zákonem.⁴⁹

- 44 Srov. výherní eseje v „Literární soutěži“ časopisu Bezpečnostní služba na téma „Biologie cikánů v ČSR“: OLDŘICH PINKAS, *Biologie cikánů v Československé republice*, BS 7/1937, s. 103–108 a 130–135; JOSEF MAREŠ, *Biologie cikánů v Československé republice*, BS 7/1937, s. 235–243, 264–267, 302–305; LUDVÍK MACHALA, *Biologie cikánů v Československé republice*, BS 8/1938, s. 57–60, 97–102. K interpretaci: P. BALOUN, *Von der „Landplage“ zur „fremden Rasse“*.
- 45 V procesu formulace a příprav osnovy zákona o potulných cikánech hrál důležitou roli tehdejší četnický důstojník a přednosta 13. oddělení ministerstva vnitra Josef Ježek (pozdější protektorátní ministr vnitra ve vládě Aloise Eliáše). Dalšími důležitými aktéry byli právníci Václav Joachim a Vratislav Kalousek. NA, f. Ministerstvo vnitra – stará registratura (MV-SR), sign. 1/3/11, k. 792, zápisy z porad a prvotní osnovy zákona o potulných cikánech (duben až květen 1927).
- 46 NA, f. MV-SR, sign. 1/3/11, k. 792, Ministerstvo vnitra tiskovému odboru Presidia ministerské rady (29. 4. 1927).
- 47 Návrh poslanců Rud. Berana, J. Dubického, Jar. Háčka, J. Tůmy a soudruhů na vydání zákona na zřízení pracovních kolonií za účelem omezení zločinnosti (30. 5. 1921). Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna (SČSDPK), Národní shromáždění (NS) 1920–1925, tisk (t.) 2282, http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/t2282_00.htm (náhled 14. prosince 2020).
- 48 Návrh poslanců Rud. Berana. SČSDPK, NS 1925–1929, t. 631, http://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/tisky/t0631_00.htm (náhled 14. prosince 2020).
- 49 SČSDPK, NS 1925–1929, t. 631; Šlo o tento citát: „Jádro chyby leží v tom, že cikáni jsou ostatnímu člověčenstvu v trestním zákoně a hlavně v trestním řádě postaveni na roveň. Proti kočovníku, jehož totožnost, příslušnost a zchovalost jest téměř nemožno zjistiti, mají býti daleko slabší průvody k odsouzení postačitelnými, nežli proti usedlému necikánu, jehož dřívější

Přípravu příslušného zákona, který měl být původně Národnímu shromáždění předložen společně s návrhem zákona o potulných cikánech, mělo na starosti ministerstvo spravedlnosti. Výsledný zákon č. 102/1929 Sb. z. a n. o zřízení nucených pracovních kolonií, který upravoval a doplňoval zděděné rakousko-uherské předpisy proti „potulce a žebrotě“, byl přijat až v roce 1929. Systém donucovacích pracoven, tedy převýchovných vězeňských institucí, kam byly po uplynutí standardního trestu za účelem „nápravy“ vedle mužských trestanců umísťovány také ženské trestankyně, měly nově doplnit nucené pracovní kolonie. Vzhledem ke stížnostem obchodnických a živnostenských organizací na vytváření levné státní konkurence a kvůli hospodářské krizi ale nakonec k jejich reálnému zřízení během první republiky nedošlo.⁵⁰

Příprava osnovy zákona regulujícího provozování kočovných živností, s níž ministerstvo vnitra při vypracování zákona o potulných cikánech v roce 1927 též počítalo, však trvala mnohem déle. Motivací byla snaha „eliminovat“ z provozování kočovných živností všechny, kterým by obdržené licence mohly sloužit jako zástěrka k „jiné nelegální a nekontrolovatelné“ činnosti jako „tuláctví, žebrota či zahalečství“.⁵¹ V době první republiky ale tato norma přijata nebyla.⁵²

K výraznější regulaci živností a řemesel provozovaných bez stálé provozovny či uplatnění nových podob nápravy či represe „práce se štitících“ tak během meziválečného Československa nedošlo. Z našeho hlediska je podstatné, že hlavním impulsem pro tyto – z různých důvodů – nerealizované úpravy byla představa „cikánů“. Výsledkem těchto snah z 20. let 20. století byl první posun dosavadního pojetí „cikánství“ četníky, policisty a úředníky směrem k rasovému vymezení. Nejednoznačnost legislativního pojmu „potulní cikáni“ ale nadále poskytovala určitý prostor pro nejrůznější obranné strategie a taktiky Romů a Sintů žijících v meziválečném Československu vůči jejich kriminalizaci prostřednictvím práva,

život leží obratem ruky před soudcem jako otevřená kniha. Soudce sám však tyto rozdíl mezi cikánem a necikánem činiti nesmí.“ ŠTĚPÁN ZIMERMAN, *Cikáni – metla venkova*, Národní listy 2. 9. 1912, s. 2.

50 NA, f. Ministerstvo vnitra – nová registratura (MV-NR), invent. č. 710, sign. A 1323, k. 296, složka Kárné prac. tábory /donucovací pracovny/ staré spisy.

51 NA, f. Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností (MPOŽ), k. 2002, důvodová zpráva vládnímu návrhu zákona o kočovných živnostech (1935).

52 K přípravě osnovy zákona o kočovných živnostech a zájmových organizacích živnostníků PAVEL BALOUN, *“We beg you not to equate the names of Gypsies and knife-grinders with honest traders”. Itinerant Trade and the Racialisation of ‘Gypsies’ in the Czech Lands between 1918 and 1938*, S.I.M.O.N. Shoah: Intervention. Methods. Documentation 6/2019, s. 44–54.

jež jim přisuzovalo status druhořadých občanů,⁵³ tj. uznaných československých státních příslušníků, avšak neplnoprávných občanů-zločinců.

Migrační panika a „cikánství“

Rozhodující silou dalšího vývoje se od poloviny 30. let stala migrační panika,⁵⁴ která vyvrcholila po přijetí Mnichovské dohody. Představitelé státu a státní správy stejně jako novináři kladli přibývající počty uprchlíků z obsazovaného pohraničí do souvislosti s nárůstem nezaměstnanosti,⁵⁵ což podle nich v situaci otřesené důvěry obyvatel Československa ve státní instituce představovalo potenciální ohrožení státu.

Proto vláda pod vedením generála Jana Syrového již 11. října 1938 připravila zákon, kterým zřizovala pracovní útvary, jejichž účel spočíval primárně v disciplinování nezaměstnaných.⁵⁶ To odrážela skutečnost, že byly uspořádány po vojenském vzoru, s přísnou disciplínou a spadaly do kompetencí ministerstva obrany a československé armády. Svou úlohu také sehrála snaha podchytit mladé nezaměstnané muže, kteří by v důsledku absence pracovního výkonu a s ním související morálky mohli podlehnout svodům komunismu.⁵⁷ Toto opatření se dále

53 Označení legislativního pojmu „potulných cikánů“ za status občanství druhé kategorie přebíráme od britské historičky CELIE DONERT, *The Rights of the Roma. The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia*, Oxford 2017, s. 45–47.

54 Tento pojem si vypůjčujeme od americké historičky T. ZAHRA, 'Condemned to Rootlessness and Unable to Budge', s. 702–703, která jej převzala od sociologa ZYGMUNTA BAUMANA, *The Migration Panic and Its (Mis)uses*, Social Europe, 17. prosince 2015, <https://www.socialeurope.eu/migration-panic-misuses>. Jde přitom o označení specifického typu morální paniky, jež souvisí s migrací (a mobilitou) různých skupin obyvatel.

55 JAN GEBHART, JAN KUKLÍK, *Druhá republika 1938–1939*, Praha-Litomyšl 2004, s. 163–179.

56 Srov. STANISLAV KOKOŠKA, *Od řešení nezaměstnanosti k internaci. Vznik kárných pracovních táborů v protektorátu Čechy a Morava*, Paměť a dějiny 13/2019, s. 16–25. V interpretaci Stanislava Kokošky představuje vytvoření pracovních útvarů logický krok vlády druhé republiky a důsledek hospodářské situace tohoto státního útvaru. Taková nevyhnutelnost a logická následnost však zakrývá význam tehdejší fašizující ideologie politických elit, které své politické kroky představovaly právě jako nevyhnutelné pro obranu a zachování českého národa.

57 Právní historik Jaromír Tauchen na základě dokumentů z Předsednictva ministerské rady například uvádí, že účelem pracovních útvarů mělo mimo jiné být „vytrhnout je z nucené nečinnosti, která s sebou přinášela neblahé následky a vlivy“. JAROMÍR TAUCHEN, *Práce a její právní regulace v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945)*, Praha 2016, s. 156 (bohužel při absenci uvozovek není jasné, zda se jedná o doslovnou formulaci převzatou z pramenů či autorovu interpretaci). Snaha podchytit mladé nezaměstnané muže pomocí speciálních po vojensku organizovaných útvarů byla v době hospodářské krize vlastní mnoha národním státům s různou formou

propojovalo s národními hospodářskými zájmy, neboť tímto způsobem stát získal stálý zdroj levné pracovní síly určené zejména na výstavbu infrastruktury.⁵⁸ Specifická situace vznikla v případě Baťovského koncernu, kde tábor pro nezaměstnané dělníky vznikl již během hospodářské krize (jako jeden z táborů pracovní pospolitosti).⁵⁹ V době druhé republiky se zde protuly velkopodnikatelské zájmy (levná pracovní síla a prostředek disciplinace údajně nepohodlných či nevykonaných zaměstnanců) s vojsko-hospodářskou motivační autoritativní režimem.

Jak v teorii, tak i v praxi měly pracovní útvary druhé republiky – obdobně jako jejich rozmanití předchůdci⁶⁰ – současně do jisté míry nahrazovat sociální péči. Zákon v tomto směru zaváděl nový způsob tzv. produktivní péče o nezaměstnané. Do útvarů povolávaly okresní úřady nezaměstnané československé občany, výhradně muže starší 18 let. Propuštění bylo možné povoláním do vojenské služby, prokázáním získání stálého zaměstnání nebo ztrátou duševní či fyzické způsobilosti. Nenastoupení služby, neplnění povinností a opuštění útvaru naopak mohlo být trestáno až šestiměsíčním vězením.

Mnohé obce samy žádaly o vytvoření těchto táborů například kvůli výstavbě silnic a z dalších podobných důvodů. Dne 12. listopadu 1938, dva dny poté, co ministerstvo veřejných prací rozhodlo o výstavbě silnice z Mirovic do Orlíku, žádala například jihočeská obec Lety o vytvoření a přidělení stočlenného pracovního útvaru na její výstavbu.⁶¹ K tomuto účelu byla zřízena 3. rota 105. pracovního praporu,⁶² jejíž mužstvo měli tvořit nezaměstnaní průčeschní muži z okolí. Seznamy do útvaru navržených a odeslaných osob, které sestavili členové místní správy a policejních úřadů, odhalují, že mužstvo pracovních útvarů měli tvořit převážně uprchlíci ze zabraného pohraničí. Avšak mnohé policejní úřady chápa-

politických režimů. K tomu srov. KIRAN KLAUS PATEL, *Soldiers of Labor. Labor Service in Nazi Germany and New Deal America, 1933–1945*, Washington 2005.

58 JAN TESAR, *Nacistická okupační politika v Protektorátě v roce 1939 (studie z roku 1968)*, in: Týž, *Traktát o „záchraně národa“*. Texty z let 1967–1969 o začátku německé okupace, Praha 2006, s. 45; JAN RATAJ, *O autoritativní národní stát. Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*, Praha 1997, s. 77, 91–94.

59 Tábory pracovní pospolitosti v době meziválečného Československa existovaly v Terezíně, v Lutoníně (součást Baťovského podniku) a ve slovenském Peklisku. PAVEL BALOUN, VÍT STROBACH, *Likvidace nezaměstnanosti. Pracovní tábory mezi liberální demokracií a diktaturou*, Dějiny a současnost 38/2016, č. 9, s. 38–42.

60 Vedle táborů pracovní pospolitosti, které byly organizovány státem, se jednalo také o tzv. pracovní kolony. Ty byly zřizovány obecní samosprávou. KATEŘINA HAVLENOVÁ, *Pracovní kolony Velké Prahy v letech 1931–1934*, Brno 2009 (bakalářská práce).

61 Státní okresní archiv Písek (SOKA Písek), f. Okresní úřad Písek (OÚ Písek), k. 830, zápis učiněný v obci Lety dne 12. 11. 1938.

62 S. KOKOŠKA, *Od řešení nezaměstnanosti k internaci*, s. 16–25.

ly vytvoření pracovního útvaru rovněž jako příležitost, jak se na svém území zbavit „práce se štítících“ osob, resp. kočovných živnostníků (brusičů a kramářů),⁶³ anebo „jen“ starších nezaměstnaných.⁶⁴ Vznik pracovních útvarů doprovázely mnohé lokální dělnické protesty. Časté byly také následné stížnosti samotných nezaměstnaných či jejich rodinných příslušníků, popřípadě stávkový dělník v případě nevyplácení mezd.⁶⁵ Zřízení těchto institucí tedy vyvolávalo celou řadu konfliktů mezi nejrůznějšími aktéry.

Pracovní útvary pro nezaměstnané odpovídaly směřování nového politického režimu. Představitelé autoritativního státu se chtěli přijímáním rázných rozhodnutí vymezit vůči principům liberální demokracie.⁶⁶ Zavedení pracovních útvarů vycházelo z obecnější společenské změny ve vnímání práce jako základní hodnoty nového státního celku, druhé republiky. Práce se stávala něčím mnohem více než prostým individuálním výkonem. Šlo o základní povinnost vůči národu, která odpovídajícím způsobem určovala postavení jedince – jeho zahrnutí či vyloučení z národního společenství. Na rozdíl od dřívější republikánské ideologie pracovního výkonu podmíněného tělesnou způsobilostí⁶⁷ ale stát převzal povinnost zajišťovat odpovídající zaměstnání. Autoritativní politický režim národního státu usiloval o využití hospodářského potenciálu „každého člověka“. Pracovní útvary zapadaly do takového pojetí státu, jež si kladlo za cíl opatrovat život „spořádané“, národně jednotné společnosti a současně se starat o hospodářský růst.⁶⁸ Zdánlivě věcná opatření proti nezaměstnanosti a k prevenci kriminality byla odpovědí na požadavky namířené proti osobám, které údajně nevedly řádný život. Nastíněná praxe dále ukazuje, že pro činnost pracovních táborů bylo charakteristické napětí mezi jednotlivými – vzájemně se doplňujícími či konfliktními – účely: uzpůsobení sociální péče pro uprchlíky, ukáznění a disciplinace nezaměstnaných, napravení „nespolehlivých“/nelojálních (komunistů) či zbavení se „práce se štítících“. A právě toto napětí představovalo základní pilíř vládního nařízení o kárných pracovních táborech. Důležitou roli rovněž hrály různé ekonomické zájmy,

63 SOKA Písek, f. OÚ Písek, k. 830, Četnická stanice Husinec Okresnímu úřadu v Písku (28. 12. 1938).

64 Například MILENA JESENSKÁ, *Nezaměstnanost za prahem domácnosti. Glosy k pracovním táborům*, Přítomnost 15/1938, s. 695–698.

65 LUBOMÍR NĚNIČKA, *Pracovní tábory a boj s nezaměstnaností v pomnichovském Československu*, Acta academica karviniensia 14/2014, s. 105–116.

66 J. RATAJ, *O autoritativní národní stát*, s. 15–17, 32–34.

67 LUCIE STORCHOVÁ, „Z našich neúplných těl vytryskovala chuť k práci“. Gender, normalita a produktivita v autobiografickém psaní prvorepublikových „bezrukých zázraků“, Dějiny – Teorie – Kritika 7/2011, s. 238–260.

68 J. RATAJ, *O autoritativní národní stát*, s. 137–146.

jež vyvolávaly konflikty jak mezi zaměstnavateli využívajícími pracovních útvarů a odborů, tak mezi velkými (například Baťa) a menšími ekonomickými subjekty.

Migrační panika v době druhé republiky však nezesilovala pouze obavy z následků uprchlictví (nezaměstnanost), ale ovlivňovala též formulaci samotného statusu uprchlíků. Zatímco „naši“ uprchlíci, oběti Mnichovské dohody, si v dobovém kontextu zaslouhovali alespoň základní sociální péči státu a veřejnosti, mnozí z československých obyvatel prchajících z obsazeného pohraničí se tohoto uznání nedočkali. Jestliže si vzrůstající čísla „potulných cikánů“ v pohraničních regionech vysloužila zvýšenou pozornost policejních úřadů již v době před Mnichovem,⁶⁹ migrace obyvatel z obsazeného území od konce září 1938 vytvářela v tomto směru novou situaci. Lokální úřady i celostátní tisk začaly zcela otevřeně volat po plošné internaci „cikánů“ v pracovních či koncentračních táborech – často s odvoláním na situaci v sousedním Německu.⁷⁰ Příkladem volání po plošné internaci „cikánů“ pomocí nových ideologických postulátů je text zveřejněný v agrárnickém listu *Lidový deník* v prosinci 1938, který byl koncipován jako dopis „obyčejného“ rolníka J. Podzimka z obce Syřenov (okres Semily): „Nejhorsší metla venkova, cikáni, za dvacet let republiky odstraněna nebyla. Cikáni nenapáchali škody městům, ale venkovu. Opatření, která byla učiněna, nestála za nic, jen to, že je obec musila 24 hodiny nechat ve svém obvodu, aby cikáni mohli krást. Dříve je mohli vyhnati. Od nové vlády čekáme nové činy! Ať zřídí pro ně koncentrační tábory, zvlášť pro muže a zvlášť pro ženy, a tak očistí kraje od věčných parazitů. K tomu se může použít přebytečných četníků, délesloužících apod., čímž se také zajistí slušný počet existencí drobných českých lidí.“⁷¹

Centrální úřady na tyto hlasy reagovaly tvrdými opatřeními proti těm „cikánům“, kteří před podpisem Mnichovské dohody žili na území tzv. Sudet: aby se na území druhé republiky buďto vůbec nedostali, nebo aby byli zbaveni veškerých československých dokladů a následně vyhnáni zpět do obsazeného území.⁷² Již 5. listopadu 1938 navíc Ústřední četnické pátrací oddělení žádalo ministerstvo vnitra „o rozhodnutí, nebylo-li by v zájmu ještě úspěšnějšího potírání cikánského

69 C. NEČAS, *Českoslovenští Romové*, s. 29–31.

70 Srov. výstřižky z dobového tisku uložené ve fondech Národního archivu: NA, f. Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv, sign. N9, k. 2328; též NA, f. Zemský úřad v Praze – policejní a bezpečnostní záležitosti (ZÚ-pbz), k. 853; NA, f. ZČV, invent. č. 866, k. 1041.

71 NA, f. ZČV, k. 1041, výstřižek z *Lidového deníku* (15. 12. 1938).

72 NA, f. ZÚ-pbz, k. 853, instrukce ministerstva vnitra „Cikáni z okupovaného území“ (26. 11. 1938).

zla, kdyby byli kočovníci práce se štitíci prikazováni do zvláštních pracovních táborů“.⁷³

Předseda vlády Rudolf Beran měl na počátku roku 1939 v dalším legislativním postupu jasno. „Vláda připravuje reorganizaci pracovních táborů, jež budou rozděleny na tábory pro poctivé pracovníky, kteří hledají práci a pracovat chtějí, a tábory pro darebáky a cikány, povaleče a pro všechny takové složky, které se práci vyhýbají a které budou donuceny pracovat a budou hlídány, aby z tábora neutekly,“ uvedl 13. února 1939 na konferenci přednostů okresních a státně-policejních úřadů.⁷⁴ V tomto směru se Beran obrátil na jednotlivá ministerstva, aby „s největším urychlením byla dokončena připravovaná osnova o úpravě cikánské otázky u nás“.⁷⁵ Uváděl totiž, že „nyní je vhodná doba k vyřešení problému cikánských rodin a kočovných společností“.⁷⁶

Vládní nařízení o kárných pracovních táborech z března roku 1939 jednak tvořilo součást zamýšlených legislativních opatření, které měly přinést „řešení cikánské otázky“, a současně rozšiřovalo stávající systém pracovních útvarů. K vytvoření této normy došlo na základě silné poptávky lokálních policejních úřadů a některých obcí po internaci „cikánů“, případně všeobecně „práce se štitíci“ či „tuláků“. Přitom je z výše uvedených příkladů zřejmé, že některé lokální policejní orgány k tomuto účelu již využívaly stávajících pracovních útvarů. Již během druhé republiky tak dobová kategorie „cikánství“ hrála zásadní roli při úvahách o vytvoření nové represivní instituce internační povahy, a to nejen v případě dobového tisku, ale i u nejvyšších představitelů vlády.

Kárné pracovní tábory jako instituce „výhradně rázu preventivního“⁷⁷

Vládní nařízení č. 72/1939 Sb. z. a n. zřizovalo kárné pracovní tábory, které rozšiřovaly možnosti postihu „hrubě neukázněných a úmyslně nedbalých“ osob přidělených k pracovním útvarům. Nově však měly sloužit také k „výchově a využití pracovních schopností osob práce se štitíci starších 18 let bez řádně zajištěné

73 NA, f. ZÚ-pbz, k. 853, Ústřední četnické pátrací oddělení ministerstvu vnitra (5. 11. 1938).

74 JAROSLAV ROKOSKÝ, *Rudolf Beran a jeho doba. Vzestup a pád agrární strany*, Praha 2011, s. 407.

75 NA, f. Ministerstvo sociální péče, k. 250, dopis osobního tajemníka předsedy vlády Vladimíru Klumparovi (22. 2. 1939).

76 NA, f. Ministerstvo spravedlnosti, k. 562, ministerstvo spravedlnosti presidiu ministerstva vnitra (25. 2. 1939).

77 FRANTIŠEK MACHULA, *Zákonná úprava nucené práce osob práce se štitíci*, BS 9/1939, s. 163–166, zde s. 166.

obživý“.⁷⁸ Zodpovědnost za určování těchto osob měly převzít státní policejní úřady (včetně okresních úřadů) a četnické stanice. Ve výsledku ale pouze podávaly návrhy nadřízeným zemským úřadům, jež následně vydávaly rozkazy o zařazení dotyčných obyvatel a regulovaly celkové počty káránců. Ti měli v táborech pobývat minimálně po dobu tří měsíců. Pokud však byli opětovně kázeňsky nebo soudně trestáni, prodlužoval se jim pobyt o šest týdnů od odpykání posledního trestu. Ve výsledku tedy mohli být zadržováni víceméně libovolně dlouho. I v případě propuštění měli být přiděleni k nejbližšímu pracovnímu útvaru. Úplné propuštění z nucené práce bylo možné pouze v případě tělesné či duševní nezpůsobilosti, nebo povoláním k vojenské službě. Posledně uvedený důvod navíc po vzniku Protektorátu Čechy a Morava odpadl a od konce dubna 1939 bylo řízení nucené práce plně převedeno do pravomoci ministerstva vnitra. Strážní personál podléhal všem předpisům platným pro četnictvo včetně oprávnění k použití zbraně.⁷⁹

Instituce kárných pracovních táborů zaváděla do stávající policejní a úřední praxe, zděděné ještě z dob habsburské monarchie, zcela nový prvek. Zatímco do donucovacích pracoven navrhoval dodání dotyčných žen či mužů prvotně soud při vynesení rozsudku, a teprve na jeho popud rozhodla komise na příslušném zemské úřadu, o zařazení do kárných pracovních táborů rozhodovaly výhradně orgány výkonné státní moci. Zavedení tohoto prvku zcela naplňovalo všechny předpoklady policejní prevence.⁸⁰ Jednalo se o konkrétní podobu „zabezpečovacích opatření“, o nichž nejen českoslovenští kriminologové intenzivně debatovali po celé meziválečné období.⁸¹ Policejní úřady měly bránit „spořádanou“ a „zdravou“ společnost před nebezpečím „nákazy“ v podobě skutečných či domnělých kriminálních žvlů.⁸² Záminkou pro odeslání konkrétních obyvatel do kárného pracovního tábora totiž nebylo soudním lícením prokázané protizákonné jednání. Rozhodující nebyl zápis v trestním rejstříku, nýbrž pouze podezření ze strany policejních úřadů. Tenká hranice mezi údajným štítěním se práce a spořádaným životem přímo závisela na výkladu sociálních (nikoli legislativních) norem místními úřady.

78 Vládní nařízení ze dne 2. března 1939 o kárných pracovních táborech, č. 72/1939 Sb. z. a n.

79 Vládní nařízení ze dne 28. dubna 1939, kterým se mění vládní nařízení z 2. března 1939, č. 72 Sb., o kárných pracovních táborech, č. 188/1939 Sb. z. a n.

80 JOSEF JEŽEK, *Problém zločinnosti nynější doby*, BS 10/1940, s. 97–98.

81 Srov. AUGUST MIŘIČKA, *Mezinárodní konference pro sjednocení trestního práva*, Věstník Československé společnosti pro právo trestní 4/1928, s. 1–21, zde s. 6–7; *Resoluce I. sekce X. sjezdu pro trestní právo a vězeňství v Praze (1930)*, Věstník Československé společnosti pro právo trestní 6/1930, s. 80–81.

82 F. MACHULA, *Zákonná úprava nucené práce*, s. 163.

Vládní nařízení o kárných pracovních táborech lze v tomto směru vnímat jako svébytnou snahu představitelů druhé republiky posunout stávající trendy v „boji proti zločinnosti“. V nacistickém Německu bylo jeho projevem zřízení tzv. preventivní vazby („Vorbeugehaft“), která kriminální policii umožňovala neomezené zadržování osob bez soudního řízení. Jednalo se o období tzv. ochranné vazby („Schutzhaft“) využívané již dříve gestapem, což v obou případech tvořilo základní předpoklad chodu koncentračních táborů. Policejní prevence, resp. zabezpečovací opatření, v těchto odlišných podobách představovala způsob, jak různé autoritativní a fašistické režimy právně obcházel principy, které zdědily z předcházejících liberálních demokracií. Přes zřetelný rozdíl v míře tohoto manévru, i (méně radikální) druhorepubliková verze vytvářela podmínky pro následné zacházení s „kářenci“ pracovních táborů jako s jedinci, kteří nemají nárok na žádná občanská práva.⁸³

V nacistickém Německu do koncentračních táborů podobně mířili „práce se štitíci“ během zvláštní akce, kterou v červnu 1938 provedlo gestapo ve spolupráci s kriminální policií a úřady sociální péče.⁸⁴ Tuzemská instituce kárného pracovního tábora se podobala nacistickým opatřením také v tom, že dováděla do důsledků povinnost k práci. Tento základní stavební kámen autoritativního režimu druhé republiky měl být vymáhán především od těch obyvatel, kteří měli údajně „narušenou vůli“ k tomuto „základnímu požadavku společenského zřízení“.⁸⁵ Zavedení pracovní povinnosti pro „cikány“, s níž úředníci ministerstva vnitra počítali již v roce 1927,⁸⁶ tedy přišlo až s autoritativním režimem, který umožnil

83 O necelé dva roky později se již protektorátní ministr vnitra Josef Ježek vyjádřil zcela jednoznačně: „Pánové, ještě schází, abyste jim tam [kářencům v kárném pracovním táboře] přednášeli nařízení a jaké mají opravné prostředky, to by tak odpovídalo naší národní povaze. Ještě abyste jim řekli, na koho si mají stěžovat, nebo jim vykládali, jaká mají občanská práva. On [kářanec] občanských práv nemá. Proto je dán do kárného tábora.“ NA, f. MV-NR, k. 5012, složka D-1625, Kárné pracovní tábory – porady, s. 7. Citujeme podle JIŘÍ SMLSAL, *Holocaust českých a moravských Romů. Společenské předpoklady a aktérská perspektiva*, Praha 2018 (diplomová práce), s. 33.

84 WOLFGANG AYAß, „Ein Gebot der nationalen Arbeitsdisziplin“. *Die Aktion „Arbeitsscheu Reich“ 1938*, in: Feinderklärung und Prävention. Kriminalbiologie, Zigeunerforschung und Asozialenpolitik, (edd.) Wolfgang Ayaß, Reimar Giltsenbach, Ursula Körber, Berlin 1988, s. 43–49, 53–56; PATRICK WAGNER, *Das Gesetz über die Behandlung Gemeinschaftsfremder. Die Kriminalpolizei und die „Vernichtung des Verbrechertums“*, in: Feinderklärung und Prävention, s. 75–79, 80–82, 88–89.

85 F. MACHULA, *Zákonná úprava nucené práce*, s. 163.

86 NA, f. MV-SR, k. 792, příloha Přehled hlavních ustanovení, jež slušelo by pojmouti do zákona o potírání trýzně cikánské a tulácké (20. 4. 1927).

dříve požadovaná opatření právně ukotvit. Značný význam přitom měla dobová národně autoritářská ideologie, která dokázala policejní prevenci ospravedlnit.

Protektorát Čechy a Morava: válečná ekonomika versus policejní prevence

Samotný 15. březen 1939, kdy německá armáda obsadila zbytky původního Československa, do probíhajícího „řešení cikánské otázky“ zásadně nezasáhl. Protektorátní vláda vyjednávala s Úřadem říšského protektora ohledně kárných pracovních táborů pouze pro potřeby souhlasu s tím, aby dozorčí personál podléhal protektorátnímu ministerstvu vnitra a mohl disponovat střelnými zbraněmi.⁸⁷ Provedení vládního nařízení a skutečné vytvoření kárných pracovních táborů zůstalo plně v rukou českých protektorátních úředníků stejně jako příprava dalších legislativních opatření proti „cikánům“.

Od jara do podzimu 1939 probíhaly na ministerstvu vnitra intenzivní debaty, kterých se účastnili reprezentanti jednotlivých oddělení ministerstva, zástupci četnictva i úředníci. Lokální policejní úřady mezitím zesílily tlak na novou úpravu údajně neefektivního zákona z roku 1927. Svě naděje vkládaly takřka všechny zúčastněné strany do táborů – ať již mělo jít o kárné pracovní tábory či speciální pracovní nebo rovnou koncentrační tábory po říšském vzoru. Krajiný příklad popptávky lokálních úřadů představuje dopis Okresního úřadu v Hořovicích z července 1939: „Bylo by třeba: 1./ Všechny cikány v oblasti celého Protektorátu Čechy a Morava zadržeti a předati do pracovních táborů. V pracovních táborech by cikáni byli zaměstnáni podle své tělesné konstrukce, podléhali by vojenské kázní a disciplinárním předpisům. Pro děti by byly zřízeny školy, tím by se vychovávaly již civilisovaně. 2./ Všechny cikány sterilisovati, čímž na zdraví ani individualitě neutrpí a docílí se tím zmenšení jich počtu.“⁸⁸

Účastníci porady na ministerstvu vnitra v září 1939 ale dospěli k závěru, že schůdnější bude příprava novely stávajících proticikánských opatření. Celou paletu stávajících předpisů regulujících pohyb „potulných cikánů“ chtěli zpřísnit tak, aby „cikáni“ byli nuceni žít pouze na katastru své domovské obce. Toto území by nemohli vůbec opustit. Dále by nesměli navštěvovat trhy ani vlastnit potahy a tažná zvířata. Jejich děti by jim byly buď odebrány, nebo by policejní úřady dohlížely na jejich školní docházku. Domovské obce by je navíc mohly využívat k obecním pracím nebo přidělovat na práci soukromým osobám v obci.

87 Srov. NA, f. PMR, k. 2514, složka Opatření proti cikánům.

88 NA, f. ZÚ-pbz, k. 853, Okresní úřad Hořovice (18. 7. 1939).

V případě překročení těchto nařízení by měli být potrestáni přímo policejními orgány, které by je dodaly do donucovací pracovny nebo kárného pracovního tábora, případně by rozhodly o jejich nucené sterilizaci.⁸⁹ Na silnou poptávku podřízených policejních úřadů po internaci „cikánů“ ministerstvo vnitřní záležitostí pouze konstatovalo, že plošné řešení by bylo v rozporu s ústavou.⁹⁰ Namísto toho navrhovalo nejprve vyzkoušet instituci kárných pracovních táborů, u nichž ale připoušťelo, že budou schopny pojmout pouze omezený počet „potulných cikánů“. Měly se tedy využívat pouze „psychologicky“ odstrašujícím způsobem, čehož se „potulní cikáni“ sami zaleknou. „Osvědčí-li se tato instituce k omezení řádění cikánů, popř. k jejich nápravě, možno ji vybudovati na širším podkladě,⁴⁹¹ uvádělo dále ministerstvo vnitřní záležitostí v listopadu 1939.

Spory mezi jednotlivými odděleními však vedly k tomu, že ministerstvo vnitřní záležitostí zcela nového legislativního opatření vydalo 30. listopadu 1939 nařízení o nuceném usazení „potulných cikánů“.⁹² Tímto krokem se protektorátní úřady vydaly cestou k nucené asimilaci „potulných cikánů“. Významnou a dosud dostatečně nezdůrazňovanou motivací přitom mohla být snaha vypořádat se s trvalým nedostatkem pracovních sil v zemědělství.⁹³ Centrální úřady upřednostnily vyšší

89 NA, f. ZÚ-pbz., k. 853, záznam z porady o nové úpravě otázky potulných cikánů (19. a 21. 9. 1939).

90 Podobně úředníci ministerstva vnitřní záležitostí reagovali během interních debat o legislativním řešení „cikánské otázky“ během první poloviny 20. let. Tehdy se obávali možných negativních důsledků porušení mezinárodního práva na ochranu menšin, pokud by Československo přijalo právní normu namířenou proti „cikánům“ jakožto rase. NA, f. MV-SR, k. 1, odpověď ministerstva vnitřní záležitostí na interpelaci poslance Matznera o vzrůstajícím se sužování cikánů (11. 6. 1924); NA, f. MV-SR, k. 792, Ministerstvo vnitřní záležitostí (15. 10. 1925).

91 NA, f. MV-NR, k. 297, vyjádření 1. oddělení ministerstva vnitřní záležitostí (29. 11. 1939), s. 3–4.

92 NA, f. NA, f. ZÚ-pbz., k. 853, Ministerstvo vnitřní záležitostí – Cikáni, trvalé usazení (30. 11. 1939).

93 O nedostatku pracovních sil v zemědělství se zmiňuje například BARBORA ŠTOLLEOVÁ, *Pod kuratelou Německé říše. Zemědělství Protektorátu Čechy a Morava*, Praha 2014, s. 155–161. O mimořádných opatřeních, jež se týkaly možnosti příkazování protektorátních obyvatel do zemědělství, z léta 1939 píše J. TAUCHEN, *Práce a její právní regulace*, s. 83–87. Ve stejnou dobu se přitom lokální policejní úřady měly zaměřovat na „potírání řemeslné žebroty a tuláctví“. Oběžník ministerstva vnitřní záležitostí z 2. srpna 1939 č. 38.293/6 přímo zmiňoval „řádění nebezpečných živlů, zejména cikánských tlup, tuláků a jiných živlů práce se štítících“ – TÝŽ, *Právní úprava chudinství v Protektorátu Čechy a Morava*, in: Chudinství a sociální politika. terminologické vyjasnění, historický přehled a koncepce řešení, (edd.) Milan Hlavačka, Pavel Cibulka, Praha 2013, s. 561–578, zde s. 576. Skutečnost, že Romové a Sintové, nuceně usazovaní v obcích na území Protektorátu Čechy a Morava, následně tvořili převážně levnou pracovní sílu v zemědělství, potvrzují ve svých dílčích studiích také badatelé a badatelky dokumentující historie konkrétních romských komunit i jednotlivců. Například C. NEČAS, *Romové na Moravě a ve Slezsku*, s. 71–163; J. SMLSAL, *Holocaust českých a moravských Romů*, s. 13–29. Z dobových dokumentů

ekonomické zájmy, resp. potřeby válečného hospodářství, před poptávkou po policejně preventivních opatřeních proti „cikánům“ na nižších úrovních. Nařízení ukládalo „potulným cikánům“ povinnost, aby se do konce ledna 1940 usadili na katastru některé protektorátní obce a zapojili se do pracovního procesu. Neuposlechnutí bylo trestáno dodáním do kárného pracovního tábora. Mělo zajistit výkon trvalého policejního dohledu nad vymezenou skupinou. Představitelé centrálních protektorátních úřadů předpokládali, že „potulní cikáni“ získají od obcí či zaměstnavatelů ubytování, četníci budou dohlížet, aby nepáchali trestné činy (včetně žebroty a potulky), byli trvale zaměstnáni a jejich děti plnily povinnou školní docházku. Jestliže krátkodobým cílem bylo rozptýlení údajně nebezpečné a nekontrolovatelné populace pro potřeby místního hospodářství, dlouhodobým cílem byla asimilace, tj. nucené rozpuštění „cikánské“ odlišnosti a splynutí s „českým“, primárně venkovským obyvatelstvem.

V praxi se však obnažily rozpory mezi představami centra, místní správy a policejních úřadů. Druzí jmenovaní se domnívali, že „potulní cikáni“ se musí usadit na katastru obce příslušné na základě domovského práva. Z toho důvodu je obce v součinnosti s okresními úřady často vyháněly postrkem za hranice svého území. Když navíc většina obcí odmítla přiznat „potulným cikánům“ domovskou příslušnost, byli tito nepřetržitě hnáni od jedné obce k druhé. Někteří z nich tak v noci z 31. ledna na 1. února 1940 skončili na pomezí obecních katastrů či obvodů politických úřadů.⁹⁴ Vyskytly se dokonce případy, kdy po obvodu obecního katastru stály hlídky místních obyvatel, kteří „tímto způsobem bránili“, aby „se tam cikáni jako nežádoucí živel neusadili“.⁹⁵ Namísto rozptýlení podle hospodářských potřeb daného regionu, ba dokonce vůle samotných „cikánů“, o čemž hovořily centrální orgány,⁹⁶ někdy docházelo k jejich nucenému shromažďování na okrajích obcí.⁹⁷ Lokální praxe tak namísto asimilace svědčí mnohem spíše o snaze po prostorovém i sociálním vyloučení „cikánů“. Tento převládající postoj ale velmi komplikoval zapojení do pracovní povinnosti či školní docházky. Konkrétně jejich vymáhání bylo některými místními elitami odmítáno jako narušení hranic mezi „spořádanými občany“ a „cikány“, což podněcovalo přijetí dalších

Lze upozornit na články z vládního tisku, které zmiňují angažovanost českých zemědělců z Národního souručenství ohledně pracovního nasazení „cikánů“, jež úzce souvisely s dobovými „internacními fantaziemi“. *Kočovní metla venkova*, Venkov 23. 6. 1939, s. 5.

94 NA, f. ZÚ-pbz., k. 854, Okresní četnické velitelství Kolín (23. 3. 1940).

95 NA, f. ZÚ-pbz., k. 854, Okresní úřad Kolín (12. 3. 1940).

96 NA, f. ZÚ-pbz., k. 854, různé dopisy Zemského úřadu v Praze podřízeným okresním úřadům ohledně „usazení cikánů“.

97 NA, f. ZÚ-pbz., k. 854, Správa státních lesů a statků v Domoušicích (7. 2. 1940).

forem vyloučení, například segregaci pomocí zřizování speciálních tříd se statusem „pomocných tříd“.⁹⁸

Ve stejném okamžiku kladly nižší policejní úřady nadřízeným orgánům dotazy, kde a kdy budou skutečně zřízeny kárné pracovní tábory, aby tam mohli „cikány“ často s celými rodinami odeslat.⁹⁹ Seznamy osob navržených okresními úřady a četnictvem k umístění do kárných pracovních táborů dále odhalují hloubku celého konfliktu. Ačkoli vládní nařízení o kárných pracovních táborech jasně vymezovalo cílovou skupinu jako práceschopné nezaměstnané muže starší 18 let, některé místní úřady to ve svých návrzích zcela ignorovaly. Na seznamech se tak vedle údajných „zahalečů“ a „prostitutek“ ocitly celé „cikánské rodiny“, „cikánky“ matky nezletilých dětí, starci anebo „cikáni“ aktuálně zaměstnaní.¹⁰⁰ Tyto seznamy doplňují výše zmíněné dotazy místních úřadů týkající se data a místa zřízení kárných pracovních táborů. Oba typy pramenů umožňují nahlédnout do očekávání místních představitelů, kteří zamýšleli zřízení kárných pracovních táborů využít jako preventivní policejní opatření k očistě daných regionů od nejrůznějších osob, které byly v lokálním, především venkovském (národním) společenství považovány – nikoli usvědčeny a odsouzeny – za kriminální živly. A „cikáni“ jakožto „práce se štitíci“, „řemeslní tuláci“ provozující „žebrotu“ nebo podezřelé kočovné živnosti (kupř. brusičství) tvořili jednu z důležitých cílových skupin takové policejně preventivní očisty.

Kárné pracovní tábory na území Protektorátu Čechy a Morava byly vytvořeny v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu až v létě roku 1940. Ve vztahu

98 V roce 1940 byla vytvořena speciální třída pro „cikánské“ děti ve Starém Městě u Uherského Hradiště s oficiálním statusem pomocné třídy. CTIBOR NEČAS, *Romská třída ve Starém Městě u Uherského Hradiště*, Romano džaniben 2/1995, s. 98–100. Ke zřizování tzv. cikánských škol P. BALOUN, *Československá civilizační mise*, s. 187–195.

99 NA, f. ZÚ-pbz., k. 854, Okresní úřad Mnichovo Hradiště (28. 5. 1940); Moravský zemský archiv (MZA), f. B-40 (Zemský úřad v Brně), III. manipulace, k. 2399, Okresní úřad Uherské Hradiště (1. 4. 1940). Přestože zde z praktických důvodů odkazujeme pouze na několik příkladů těchto dotazů z Čech i Moravy, reprezentují v daných agendách dvou zemských úřadů relativně hojně rozšířený trend. Ten však není možné převést do zdánlivě jednoznačné řeči čísel, protože se ze strany lokálních úřadů jednalo o projevy aktivního hledání možností, jak se zbavit tamních „cikánů“, tj. využít agendy vytvořené za jiným účelem k dosažení vlastního cíle – nedochovalo se tedy žádné snadno kvantifikovatelné sady dokumentů.

100 MZA, f. B-40, III. manipulace, k. 2393, seznam osob navržených do kárných pracovních táborů Okresním úřadem Dačice (27. 5. 1940); MZA, f. B-40, III. manipulace, k. 2393, Četnická stanice Malenovice (17. 6. 1940); MZA, f. B-40, III. manipulace, k. 2393, Okresní úřad Uherský Brod (4. 7. 1940). Podobně jako výše také zde platí, že uvádíme příklady, které zastupují mnohem četnější projevy aktivní snahy lokálních úřadů zbavit se „cikánů“ pomocí konkrétní agendy vytvořené k jinému účelu.

k „cikánům“ však jejich využívání plně odpovídalo vyjádřením ministerstva vnitřní z roku 1939 o odstrašujícím opatření. Zemské úřady počty „cikánů“ zařazených do těchto táborů záměrně regulovaly.¹⁰¹ Zda přitom hrála nějakou roli vědomá snaha centrálních orgánů brzdit radikalitu proticikánských požadavků podřízených orgánů, není jasné. Domníváme se, že šlo spíše o dodržování předem vytyčeného cíle. Procentuální zastoupení „cikánů“ mezi celkovým počtem káranů, běžně vykládané jako spíše nízké, ale nebylo jen zdánlivým výrazem souvislosti mezi dobovými snahami o řešení „cikánské otázky“ a existencí kárných pracovních táborů. Naopak, rozpětí 5–25 % „cikánů“ v měsíčních hlášeních o celkových počtech vězňů je přímým odrazem původního záměru centrálních institucí (odstrašení).¹⁰² Dalším důvodem, proč kárné pracovní tábory nebyly využívány ve vztahu k „cikánům“ více, s velkou pravděpodobností byla též obava, že pokud budou internováni pouze muži, zaopatření zbytku rodiny opět zatíží rozpočet konkrétních obcí.¹⁰³ Kvůli tomu některé úřady i kriminologové počítali s vytvořením obdobných institucí nucené práce také pro ženy.¹⁰⁴

Během Neurathova období Protektorátu Čechy a Morava, tedy v letech 1939–1941, nacistické okupační orgány do protektorátní proticikánské politiky vůbec aktivně nezasahovaly a přijatá opatření byla produktem české protektorátní administrativy.¹⁰⁵ Dlouhodobá a od konce 30. let ještě zesilující poptávka nižších policejních úřadů po rozsáhlejší internaci „cikánů“ ve zvláštních pracovních táborech úzce souvisela s jejich obecnějšími představami o potřebě „udržování pořádku a bezpečnosti“ v národním společenství. Jeho kolektivní tělo měla před nákazou „práce se štitíci“, tedy těmi, kdo neodpovídali představám o „produktivní práci“, ochránit právě policejně preventivní opatření ztělesňující celkový posun autority od volených reprezentantů či formálně nezávislých soudců k lo-

101 Tento velice významný fakt uváděl historik Ctibor Nečas opakovaně ve svých starších pracích: *Nad osudem českých a slovenských Cikánů*, Brno 1981, s. 31; TÝŽ, *Českoslovenští Romové*, s. 38. V jeho příspěvku do publikace *Historikové a kauza Lety* bychom jej ale hledali marně – TÝŽ, *Cikánský tábor v Letech*, s. 16–36.

102 Srov. S. KOKOŠKA, *Internáční tábory*, s. 97–98.

103 Například NA, f. ZÚ-pbz., k. 854, Okresní úřad Tábor (15. 1. 1940). Tato obava sehrála významnou úlohu při radikalizaci proticikánských opatření na území bývalého sousedního Rakouska. Prvotní internace práceschopných mužů a žen vedla k zintenzivnění stížností obcí a následnému zřízení tzv. cikánského tábora, resp. koncentračního tábora určeného pro obyvatele označené za „cikány“ v Lackenbachu na území Burgenlandu. GERHARD BAUMGARTNER, *The Road Towards Genocide. The Process of Exclusion and Persecution of Roma and Sinti in the 1930s and 1940s*, S:I.M.O.N. 1/2014, s. 5–17, zde s. 16.

104 F. MACHULA, *Zákonná úprava nucené práce*, s. 166.

105 J. TESAŘ, *Nacistická okupační politika*, s. 10, 25–26, 37.

kálním policejním úředníkům. Přes prvotní úsilí však centrální úřady nakonec rezignovaly na snahu vypracovat zcela novou zákonnou úpravu „řešení cikánské otázky“. Zdá se, že více akutním problémem se staly potřeby válečného hospodářství. Důsledkem snahy vyřešit nedostatek pracovních sil v zemědělství bylo rozptýlení „cikánů“ do mnoha lokalit, protože na rozdíl od potřeb průmyslu nebyla v zemědělství účelná koncentrace levné pracovní síly ve velkých táborech. Upřednostnění ekonomických cílů před uspokojením poptávky po specifické lokální očistě od „nebezpečných živlů“ ještě zesilovala skutečnost, že prosazení nucené asimilace bylo přeneseno na bedra obcí a jejich omezené finanční zdroje. To spolu s chronickým napětím vyplývajícím z různorodosti, stáří a šíře stávajících proticikánských opatření pouze nahrávalo další radikalizaci požadavků lokálních orgánů na internaci „cikánů“. Některé z nich se již významně přiblížily nacistickému pojetí boje proti „cikánskému zlořádu“, konkrétně v představě jejich nutné koncentrace, jejíž atraktivita spočívala v přenesení zodpovědnosti a nákladů na centrální orgány.

Podle nacistického vzoru: „preventivní potírání zločinnosti“

K prvnímu zásahu nacistické okupační moci do otázky kárných pracovních táborů a policejního dohledu nad „cikány“ došlo až na sklonku roku 1941, po jmenování Reinharda Heydricha zastupujícím říšským protektorem.

V listopadu 1941 požádalo protektorátní ministerstvo vnitra Úřad říšského protektora o souhlas s oběžníkem určeným podřízeným policejním úřadům ohledně „cikánů“. Těm mělo být zakázáno „bez závažných příčin“ opustit „od soumraku do svítání“ své ubytování. Protektorátní centrální úřady se tímto krokem snažily posunout stávající nařízení o nuceném usazení k jasnějšímu vyloučení „cikánů“ ze „spořádaného národního společenství“.¹⁰⁶ Úřad říšského protektora však namísto pouhého souhlasu odkázal ministerstvo vnitra na říšský výnos ze 14. prosince 1937, který odpovídal nacistické představě o podobě preventivních policejních opatření.¹⁰⁷ Následovala porada českých, protektorátních úředníků ministerstva vnitra a spravedlnosti, zástupců státní policie, četnictva

106 NA, f. PMR, k. 2514, návrh oběžníku ministerstva vnitra: cikáni – trvalé usazení, další pokyn (14. 11. 1941).

107 *Erlaß des Reichs- und preußischen Innenministers Dr. Wilhelm Frick, Vorbeugende Verbrechensbekämpfung durch die Polizei*, Berlin, 14. Dezember 1937 [Grundlegender Erlaß über die vorbeugende Verbrechensbekämpfung durch die Polizei: Möglichkeit der Verhängung von Vorbeugungsmaßnahme gegen „Asoziale“], in: Quellen zur Verfolgung von „Asozialen“ 1933–1945. Materialien aus dem Bundesarchiv, Heft 5, „Gemeinschaftsfremde“, (ed.) Wolfgang Ayaß, Koblenz 1998, č. 50.

i kriminální ústředny (orgánu státní policie, který měl obdobnou roli jako Ústřední četnické pátrací oddělení), jak by bylo možné tuto normu recipovat v protektorátu. Účastníci se shodli, že dosavadní systém donucovacích pracoven a kárných pracovních táborů zůstane zachován, ale dojde k zavedení preventivní policejní vazby.¹⁰⁸ Zástupce říšské kriminální policie v tomto směru s protektorátními úředníky a policisty souhlasil, avšak současně vyjádřil „očekávání, že se [donucovací pracovny a kárné pracovní tábory] stanou účinným prováděním preventivní policejní vazby brzy zbytečnými“. Dále ještě upozornil „na potřebu řešiti otázku cikánskou“.¹⁰⁹

Od prosince 1941 až do března 1942 probíhaly přípravy recipovaného vládního nařízení, jehož samotná formulace zůstala v rukou protektorátního ministerstva vnitra. Úřad říšského protektora a říšská kriminální policie do jeho průběhu již zasahovaly. Zajímavé je, že v původní české osnově se dokonce objevil termín „koncentrační tábor“,¹¹⁰ a to v souvislosti s přeměnou kárných pracovních táborů na instituce, v nichž měla být vedle donucovacích pracoven v Ruzyni u Prahy, v Pardubicích a v Brně (pobočka v Olšovci) vykonávána preventivní policejní vazba. Úřad říšského protektora však nahradil označení „Konzentrationslager“ termínem „Anhaltelager“ (sběrný tábor), které náleželo policejním vazebním táborem.¹¹¹

Výsledné vládní nařízení č. 89/1942 Sb. z. a n. z 9. března 1942 o preventivním potírání zločinnosti kromě možnosti časově neomezeného „plánovitého policejního dohledu nad zločinci ze zvyku a povolání“ zavádělo také preventivní policejní vazbu. Tento nástroj měl být využíván nejen proti odsouzeným zločincům, ale také proti „asociálům“ dávajícím svým „jednáním proti pospolitosti jasně najevo, že se do pospolitosti nehodlají včlenit“. Vedle údajných žebráků, tuláků, nevěstek a osob nakažených přenosnými, zejména pohlavními chorobami, zde byli uvedeni i „cikáni a osoby po způsobu cikánském kočující“. Široká

108 NA, f. MV-NR, k. 296, složka A 1323, Potírání zločinnosti, záznam o poradě na ministerstvu vnitra (26. 11. 1941).

109 NA, f. MV-NR, k. 296, složka A 1323, záznam o intervenci (27. 11. 1941), nestránkováno.

110 Rovněž jeden z nových referentů 4. sekce V. oddělení ministerstva vnitra Jiří Letov, jenž měl na starosti správu táborevých zařízení na území protektorátu, se ve svém deníkovém záznamu o sběrných táborech vyjádřil následovně: „Mám totiž v referátě sběrné (koncentrační) tábory.“ MARKUS PAPE, *Sólo Jiřího Letova. Život a činnost důstojníka generálního štábu a experta na lágry podle archívních dokumentů a jeho deníků*, Praha 2019, s. 118. Změna názvu tedy zřejmě odrážela i posun chápání významu celé instituce: od důrazu na nápravu a převýchovu na pouhé soustředění, tedy vyloučení ze „spořádané“ společnosti.

111 NA, f. MV-NR, k. 296, složka A 1323, Potírání zločinnosti, záznam o intervenci (27. 11. 1941), nestránkováno.

a vágní nacistická kategorie „asociálů“ zahrnovala kritéria jak sociální – avšak uchopovaná v biologickém slovníku¹¹² –, tak i rasová, mezi nimiž existovala jen velice tenká hranice. Dotyčné nařízení nadto zahrnovalo zvláštní ustanovení o „cikánech“, které odpovídalo původnímu návrhu oběžníku protektorátního ministerstva vnitra. „Potulní cikáni“ se nesměli bez dovolení kriminální ústředny vzdalovat z úředně přikázaného místa pobytu, kde jim místní úřady dále mohly ve smyslu nařízení o plánovitém policejním dohledu zakázat noční vycházení.¹¹³ Kárné pracovní tábory byly tímto nařízením přeměněny na sběrné tábory s neomezeným výkonem preventivní policejní vazby. Samotný výraz sběrný tábor je přítomn značně matoucí. Podobně jako dříve v říši se jednalo o první krok k systematickému vyloučení „asociálů“ a jejich faktickému „likvidování prací“. ¹¹⁴ V případě Romů a Sintů navíc již sledovaly budoucí záměr jejich genocidy.¹¹⁵

Výsledkem této legislativní změny byl přesun kompetencí a rozšíření pravomocí Všeobecné kriminální ústředně, nově sjednocenému orgánu pro boj se zločinností. Nařízením o preventivním potírání zločinnosti tvořilo součást rozsáhlejší reorganizace policejních sborů v protektorátu. Rozšíření pravomocí kriminální ústředny jako specifického orgánu výkonné moci v podstatě završilo proces rozkladu zásad právního státu zděděných s institucemi dřívějších režimů. Namísto nezávislé soudní moci spojené s liberálně demokratickým uspořádáním národního státu se v právu otevřeně prosadila nacistická verze „policejní spravedlnosti“.¹¹⁶

112 V tomto smyslu již nešlo o trestání kriminálního jednání, nýbrž o „eliminaci“ určitých typů lidských jedinců, jež údajně „prostitutky“, „tuláci“, „cikáni“ atd. představovali. ROBERT GELLATELY, *The Prerogatives of Confinement in Germany, 1933–1945. “Protective Custody” and Other Police Strategies*, in: *Institutions of Confinement. Hospitals, Asylums, and Prisons in Western Europe and North America, 1500–1950*, (edd.) Norbert Finzsch, Robert Jütte, Cambridge 1996, s. 191–212, zde s. 207.

113 Vládní nařízení z 9. března 1942 o preventivním potírání zločinnosti, č. 89/1942 Sb. z. a n.

114 Na protektorátním území bylo podle dosavadních výzkumů dokumentováno šest policejních vazebních táborů (*Polizeihaftlager*). Tyto tábory spolu s dalšími sice stály mimo nacistický systém koncentračních táborů, které byly od března 1942 spravovány Inspekcí koncentračních táborů při Hlavním hospodářském a správním úřadu SS (SS-WVHA), ale podobně jako například rozšířené policejní věznice gestapa byly ovšem místy vytvářejícími životní podmínky srovnatelné s ostatními místy nacistického teroru. *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, svazek 1: *Organisation des Terrors*, (edd.) Wolfgang Benz, Barbara Distel, München 2005, s. 15–16; svazek 9: *Arbeiterziehungslager, Ghettos, Jugendschutzlager, Polizeihaftlager, Sonderlager, Zigeunerlager, Zwangsarbeiterlager*, München 2005, s. 7–8, 10–11.

115 KAROLA FINGS, HERBERT HEUSS, FRANK SPARING, *From ‘Race Science’ to the Camps. The Gypsies during the Second World War*, Hertfordshire 1997, s. 55–58; P. WAGNER, *Das Gesetz über die Behandlung Gemeinschaftsfremder*, s. 88–89.

116 R. GELLATELY, *The Prerogatives of Confinement*, s. 204.

Na přelomu let 1941 a 1942 tak došlo k první rozsáhlejší úpravě stávajících opatření podle nacistického vzoru. Zároveň zůstal protektorátním, českým úředníkům, četníkům a policistům poměrně široký prostor pro vlastní iniciativu.¹¹⁷ Také v případě výše zmíněné reorganizace policejních sborů lze vedle represivního, nacistického nátlaku vnímat též různé motivace českých aktérů v kontextu dvoukolejnosti a dlouhodobé rivality mezi jednotlivými policejními složkami (četnictvo a státní policie). Jestliže někteří vysoce postavení příslušníci dřívější státní policie dlouhodobě usilovali o jejich sjednocení,¹¹⁸ nařízení o preventivním potírání zločinnosti mohli přesto vnímat jako krok směrem k větší profesionalizaci a k zavádění moderních kriminalistických postupů, a nikoli nutně jako pouhé splnění rozkazu nacistických okupačních orgánů.

Snad s výjimkou oficiální změny názvu neměla proměna legislativy na samotný provoz táborů v Letech a v Hodoníně u Kunštátu příliš velký vliv. Podobná policejní praxe zde totiž převládala již od léta 1940.

Léto 1942: „cikánské tábory“ a počátek genocidy Romů a Sintů

Zásadní změnou se naopak stal výnos „o potírání cikánského zlořádu“.¹¹⁹ Podobně jako byla při reorganizaci podřízena protektorátní policie účelům nacistické politiky, podřízovalo se jí také řešení „cikánské otázky“. Nově jmenovaný generální velitel neuniformované protektorátní policie Erich Weinmann vydal 10. července 1942 nařízení, které plně odpovídalo již dříve uplatňovanému Himmlerovu

117 Historik Alfons Adam ve své studii o protektorátní policii v souvislosti s reorganizací hovoří dokonce o praktickém posílení autonomie rozhodování lokální protektorátní policie v důsledku jejího začlenění do nacistického represivního aparátu. Reforma podle něj dále vytvořila podmínky pro užší spolupráci mezi říšskoněmeckými a českými bezpečnostními složkami, například pro vybudování organizovaného táborevého systému (jejichž součástí byly také „cikánské“ a pracovní-výchovné tábory) na území protektorátu ve spolupráci s gestapem. ALFONS ADAM, *Die tschechische Protektoratspolizei: Ihre Rolle bei der Verfolgung von Juden, Roma und Tschechen*, in: *Mittäterschaft in Osteuropa im Zweiten Weltkrieg und im Holocaust in Osteuropa*, (edd.) Peter Black, Béla Rásky, Marianne Windsperger, Hamburg 2019, s. 127–148.

118 NIKLAS PERZI, *Auch er stand Posten für die Freiheit und Unabhängigkeit Großdeutschlands“: Die heimischen (tschechischen) Sicherheitskräfte im Protektorat Böhmen und Mähren im Widerstreit der Loyalitäten*, in: *Krise, Krieg und Neuanfang: Österreich und die Tschechoslowakei in den Jahren 1933–1948*, (edd.) Miroslav Kunštát, Jaroslav Šebek, Hildegard Schmoller, Berlin 2017, s. 95–118.

119 Následující přeměna tzv. sběrných táborů v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu na „cikánské tábory“ je v sekundární literatuře již zevrubně popsána. C. NEČAS, *Českoslovenští Romové*, M. PAPE, *A nikdo vám nebude věřit*.

říšskému nařízení „o potírání cikánského zlořádu“ z 8. prosince 1938.¹²⁰ Na jeho základě byl začátkem srpna 1942 proveden Všeobecnou kriminální ústřednou v součinnosti s protektorátní policií a četnictvem soupis „cikánů“. Takto kategorizovaní obyvatelé byli dále rozčleněni do tří skupin: „cikáni“, „cikánští míšenci“ a „osoby žijící po cikánském způsobu“. Starostové obcí pořizovaly seznam osob, které byly předvedeny na místní stanice, kde jim byly odebrány občanské průkazy a přiděleny „cikánské legitimace“, tj. dokumenty používané od roku 1927. Hlavní zodpovědnost za označování lidí za „cikány“ měli představitelé místní samosprávy a četníci. Protože byla kritéria stále značně rozvolněná, rozhodovali na základě zvyku a předchozí policejní evidence. Část osob byla přitom vzata do preventivní policejní vazby; většina se stálým bydlištěm a zaměstnáním byla prozatím ponechána na svobodě. Pod hrozbou uvěznění se nesměli vzdálit z místa bydliště nebo projevit „nechuť k práci“.¹²¹ Soupisem a prvními transporty začalo vyhlazování Romů a Sintů na území protektorátu.

Vymezení cílové skupiny však nepředstavovalo radikální přelom spočívající v tom, že by se najednou začala uplatňovat čistě rasová, a tím pádem ryze nacistická a do českého prostředí zvenčí vnesená kritéria pro perzekuci Romů a Sintů.¹²² Nové legislativní předpisy představovaly prohloubení již dříve patrných tendencí v pojmání kategorie „asociálů“ směrem více odpovídajícím nacistické rasové politice. Napětí mezi různými pojetími „cikánství“ však přechodně přetrvávalo a „cikánům“ skýtalo alespoň omezený manévrovací prostor pro záchranu, včetně krajní možnosti propuštění.¹²³ Vedle útěku¹²⁴ představovalo využití podobné taktiky pro vězně „cikánských táborů v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu“ poslední možnost, jak uniknout jistě smrti. Součástí genocidy Romů a Sintů v protektorátu byla jak smrt přímo v „cikánských táborech“ v důsledku nemoci a dalších táborových podmínek (hladovění, bití), tak deportace do vyhlazovacího tábora v Osvětimi. Soupis „cikánů“ s vidinou jejich koncentrace v protektorátních táborech tak vedle ekonomických cílů – využití levné pracovní

120 Runderlaß des Reichsführers-SS und Chefs der Deutschen Polizei im Reichsministerium des Innern „Bekämpfung der Zigeunerplage“, Berlin, 8. Dezember 1938.

121 J. SMLSAL, *Holocaust českých a moravských Romů*, s. 41–42.

122 Srov. S. KOKOŠKA, *Internační tábory*, s. 103; C. NEČAS, *Českoslovenští Romové*, s. 44–46.

123 Některé případy propuštění zpracovala JANA HORVÁTHOVÁ, *Meziválečné zastavení mezi Romy v českých zemích (aneb tušené souvislosti)*, Romano džaniben 12/2005, s. 63–84, zde s. 67–68; NA, f. ZŮ-pbz, k. 855, složka III 8, 1947, I-5, 3345–4957, podsložka Zigeuner – dauernde Ansiedlung.

124 Srov. JOSEF SERINEK, JAN TESAŘ, *Česká cikánská rapsodie*, 1. svazek: *Vzpomínky Josefa Serinka*, Praha 2016, kapitola V [Po návratu do Čech, tábor Lety], s. 44–59; kapitola VI [Na útěku 1942], s. 69–83.

síly ze strany státu a místních drobných živnostníků a zemědělců – sloužil také k přesnějšímu vymezení a podchycení cílové skupiny za účelem zajištění efektivního policejního dohledu, které ale zároveň naplňovalo cíle proměňující se nacistické vyvražďovací politiky.

Závěr

Z výše uvedeného je patrné, že nucenou práci a represivní instituce s ní spojené nelze jasně oddělovat od perzekuce osob považovaných za „asociální“ a „cikány“. Do popředí zde vystupuje, že jak v případě nacistického Německa, tak druhé republiky a protektorátu se jednalo o prohloubení dlouhodobých tendencí sociální a bezpečnostní politiky v podmínkách ohrožení státu, resp. vedení útočné a posléze vyhlazovací války. Perzekuce celých skupin obyvatelstva, které neodpovídaly představám o „povité“ a „produktivní práci“, a tudíž svou pouhou existencí ohrožovaly sjednocenou národní pospolitost, byla vyžadována nemalou částí české veřejnosti i státních úřadů. Vzhledem k mnohoznačnosti a propustnosti dobových policejních kategorií vedla v dobovém chápání od „zločinců z povolání“ k „cikánům“ relativně krátká cesta. Právě z důvodu neustálého prolínání sociálních a rasových kritérií perzekuce od sebe nelze jasně oddělovat prvky sociálního vyloučení a preventivních policejních opatření od pozdější internace a perzekuce, tj. koncentrace „cikánů a cikánských míšenců“ a jejich masového vyvražďování. Z hlediska širšího kontextu genocidy Romů a Sintů se naopak jedná o jeho neoddelitelnou součást.

Na příkladu debat a vývoje instituce původních kárných pracovních táborů jsme ukázali, jak se prvotní snahy vlády druhé republiky a pozdější protektorátní správy o svébytné řešení „cikánské otázky“ postupně propojovaly s proměňující se nacistickou rasovou politikou (od omezení pohybu a internace ke genocidě). Ještě před definitivním přijetím nacistických předpisů protektorátní vláda uplatňovala za účelem řešení nezaměstnanosti, získání levné pracovní síly a „zajištění veřejného klidu a pořádku“ nástroje policejní prevence. Byly to právě podobné profesní či odborné představy o potřebě ochrany „spořádané společnosti“ před údajně nebezpečnými jedinci a dlouhodobá snaha obcí o definitivní zbavení se – ve smyslu finančním či fyzickém – „cikánů“ z vlastního katastru,¹²⁵ které umožnily propojení protektorátních a nacistických úvah o potřebě řešit „cikánskou otázku“. Na základě prezentovaných výsledků je zřejmé, jak silnou roli v dobových představách aktérů vstupujících do debat o „cikánské otázce“ (lokální

125 Například CTIBOR NEČAS, *Spor o svatoborické cikány*, Jižní Morava 10/1974, s. 88–93.

policejní úřady, obce, policejní experti atd.) dlouhodobě hrála touha po internaci této populace. Ukázali jsme, jak významnou úlohu při formulaci legislativních předpisů o kárných pracovních táborech i v praxi souvisejících policejních opatření měla právě představa „cikánů“. Zásadní otázkou dalšího výzkumu je, o jaké míře součinnosti mezi protektorátními a okupačními úřady lze při přechodu od „sběrných“ k tzv. cikánským, tedy koncentračním (nikoli vyhlazovacím) táborům hovořit v kontextu realizace protektorátních reforem v roce 1942. Domníváme se, že jedním z důležitých úkolů dalšího bádání je předložení širokých analýz vysvětlujících aplikaci proticikánských opatření při genocidě Romů a Sintů na úrovni okresů. Ty totiž představovaly významný mezičlánek s určitými pravomocemi a specifickou autonomií při uplatňování a vynucování právních norem a dílčích předpisů centrálních institucí na straně jedné a vyjednávání různorodé konkrétní praxe v jednotlivých obcích s romským osídlením na straně druhé.¹²⁶

Připuštění možnosti podobného výkladu, který se výrazně odlišuje od pojetí dosavadní české historiografie, představuje podle našeho názoru první krok k podrobnějšímu a vyváženějšímu výzkumu sociální praxe genocidy Romů a Sintů na našem území.¹²⁷

126 Rozmanitost přístupů obecních samospráv k uplatňování proticikánských opatření a genocidy Romů a Sintů z území Protektorátu Čechy a Morava pro oblast Moravy a Slezska detailně popisuje C. NEČAS, *Romové na Moravě a ve Slezsku*, s. 71–173.

127 Za cenné podněty a připomínky k různým podobám našeho rukopisu vděčíme Alettě Beck, Anně Hájkové, Jiřímu Smlsalovi, Vítku Strobachovi, všem kolegyním a kolegům z projektu Institutu Tereziánské iniciativy Databáze romských obětí holocaustu a dvěma anonymním recenzentům/recenzentkám.